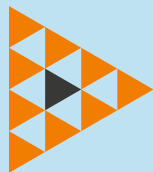

Tweedegraadslerarenopleiding

10
voor
de
leraar

Kennisbasis Geschiedenis

versie september 2017 | ingangsdatum studiejaar 2018-2019

Voorwoord

Vanaf 2016 hebben lerarenopleiders over de volle breedte van de lerarenopleidingen in verschillende fasen met veel enthousiasme gewerkt aan de herijking van de 62 kennisbases die sinds 2008 ontwikkeld zijn. Voor u ligt het mooie resultaat van de gezamenlijke inspanningen.

De kennisbases zijn herijkt op zowel de inhoud, het niveau als de breedte van de vakkennis. Daar waar mogelijk is samenhang aangebracht tussen de kennisbases die een inhoudelijke en vakoverstijgende verwantschap kennen. De inhoud van elke kennisbasis is uiteindelijk gevalideerd door het werkveld en externe inhoudelijke deskundigen. Het resultaat is in overeenstemming met landelijke eisen.

De lerarenopleidingen kunnen tevreden terugkijken op een periode waarin zij veel hebben gediscussieerd, geschaafd en bijgesteld. Een periode waarin lerarenopleiders intensief hebben nagedacht over hun vak, de didactiek en het minimale niveau dat een startbekwame leerkracht moet beheersen. Met de inzet van zoveel betrokken mensen wordt dit eindresultaat breed gedragen.

Al deze activiteiten hebben ook nog iets anders opgeleverd. Het bracht collega's van diverse instellingen met elkaar in contact. Ze kregen gelegenheid om met vakgenoten te discussiëren en daarmee hun eigen expertise aan te scherpen. De samenwerking geeft een impuls aan de betrokkenheid van de lerarenopleiders bij de kwaliteitsverbetering en hun professionalisering.

Permanente kwaliteitszorg is essentieel voor de maatschappelijke opdracht. De kennisbases leveren daarvoor de ijkpunten aan. Het zijn geen statische documenten en blijven met enige regelmaat bijstelling nodig hebben vanwege vakinhoudelijke veranderingen, pedagogisch-didactische eisen, maatschappelijke ontwikkelingen en voortschrijdend inzicht. Dat houdt het gesprek over de inhoud van de lerarenopleidingen volop in leven en draagt daarmee bij aan de kwaliteitsslag die met het ontwikkelen van de kennisbases wordt beoogd.

De lerarenopleidingen weten elkaar beter te vinden en pakken uitdagingen gezamenlijk op. Hiermee dragen zij bij aan een goede opleiding voor de nieuwe generatie leraren en het onderwijs in Nederland.

Ik dank allen die hieraan hebben bijgedragen.

mr. Thom de Graaf,
voorzitter Vereniging Hogescholen

Inhoud

Voorwoord	2
1 Inleiding	4
2 Ontwikkeling kennisbases	5
2.1 Versterken kenniscomponent	5
2.2 Systeem van kennisborging	5
2.3 Ontwikkeling en herijking kennisbases	5
3 Toelichting en verantwoording kennisbasis tweedegraadslerarenopleiding Geschiedenis	7
3.1 Maatschappelijke context	7
3.2 Relatie met andere kennisbases	7
3.3 Verantwoording keuzes	8
3.4 Opbouw kennisdomeinen	8
4 Beschrijving kennisdomeinen	13
5 Redactie en validering	55
5.1 Redactieteam	55
5.2 Valideringsgroep	55
Bijlage	
Uitgangspunten kennisbases	56
Colofon	59

1 Inleiding

Voor u ligt de herijkte kennisbasis van de tweedegraadslerarenopleiding Geschiedenis. Deze kennisbasis beschrijft wat minimaal van een startbekwame leraar aan vakinhoud, vakspecifieke kennis en het bijbehorende niveau mag worden verwacht, ongeacht de instelling waar de student is opgeleid. Het afnemende scholenveld en externe inhoudelijk deskundigen hebben bijgedragen aan de validering van de inhoud van deze kennisbasis.

Deze herijkte kennisbasis is geldig met ingang van het studiejaar 2018-2019 en is in eerste instantie bedoeld voor de lerarenopleiders zelf, maar ook voor hun studenten of externe belanghebbenden.

De kennisbasis is als volgt opgebouwd:

Ontwikkeling kennisbases

In het hoofdstuk *Ontwikkeling kennisbases* is algemene informatie opgenomen over de aanleiding, ontwikkeling, inhoud en herijking van de verschillende kennisbases.

Toelichting en verantwoording

In het hoofdstuk *Toelichting en verantwoording* geeft het redactieteam van de kennisbasis een toelichting op de totstandkoming van de herijkte kennisbasis en legt het verantwoording af over de gemaakte keuzes.

Beschrijving kennisdomeinen

In het hoofdstuk *Beschrijving kennisdomeinen* zijn de vakinhoudelijke en vakdidactische (sub)domeinen opgenomen evenals het minimale niveau waarop de student de (sub)domeinen moet beheersen.

Redactie en validering

In het hoofdstuk *Redactie en validering* vindt u een overzicht van de redactie- en valideringsleden die betrokken zijn geweest bij de herijking van deze kennisbasis.

In de bijlage zijn de uitgangspunten bij het herijken van de kennisbases opgenomen.

2 Ontwikkeling kennisbases

2.1 Versterken kenniscomponent

In de eerste jaren van dit millennium stond met name de kwaliteit van de kenniscomponent van de lerarenopleidingen ter discussie. Als antwoord op de brede kritiek op de vakinhoudelijke en vakdidactische kwaliteit van de lerarenopleidingen presenteerde staatssecretaris Van Bijsterveldt in 2008 de nota *Krachtig meesterschap, kwaliteitsagenda voor het opleiden van leraren 2008-2011*. De Vereniging Hogescholen onderschreef de opgenomen doelstellingen die gericht zijn op een hogere kwaliteit van de lerarenopleidingen. Eén onderdeel van de kwaliteitsagenda betreft de verbetering van de vakinhoudelijke kwaliteit van de lerarenopleidingen. 'Het eindniveau van de opleidingen wordt duidelijk vastgelegd. Hiertoe ontwikkelen de opleidingen in samenwerking met het afnemende veld een gezamenlijke kennisbasis, eindtermen en examens'.

2.2 Systeem van kennisborging

De gezamenlijke lerarenopleidingen hebben met het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap afspraken gemaakt over een systeem van borging gericht op de kenniscomponent binnen de opleiding. Gekozen is voor drie instrumenten: 1. Kennisbases 2. Landelijke kennistoetsen 3. Peer-review. De resultaten komen bottom-up en in eigen beheer met de lerarenopleider als centrale factor tot stand, maar wel met een stevig en onafhankelijk toezicht. Met als uiteindelijk doel dat elke startbekwame leerkracht minimaal dezelfde vakinhoudelijke kennis en vakspecifieke bekwaamheden heeft. Alle activiteiten voor de versterking van de kenniscomponent in lerarenopleidingen zijn ondergebracht in het programma *10voordeleraar*, onder de paraplu van de Vereniging Hogescholen. Het ministerie heeft voor de ontwikkeling en implementatie van de diverse instrumenten die *10voordeleraar* inzet om haar opdracht te verwezenlijken in de periode 2008-2017 een subsidie van € 25 miljoen beschikbaar gesteld.

2.3 Ontwikkeling en herijking kennisbases

Een kennisbasis omvat de beschrijving van de vakinhoudelijke, (vak)didactische en pedagogische kennis en (vakspecifieke) vaardigheden die een student aan het eind van de opleiding moet hebben. Bij de tweedegraadslerarenopleidingen is dit verdeeld over twee kennisbases: een specifieke vakkennisbasis met bijbehorende vakdidactiek en een generieke kennisbasis. In deze laatste gaat het om de algemene pedagogisch-didactische kennis en vaardigheden. Het kader van de kennisbasis legt een brede en gemeenschappelijke basis vast, maar biedt ook de individuele instelling ruimte voor een eigen profilering.

In de periode 2008-2011 hebben lerarenopleiders over de volle breedte van de hbo-lerarenopleidingen gezamenlijk de kennisbases ontwikkeld. Het afnemende scholenveld en externe inhoudelijk-deskundigen hebben bijgedragen aan de validering van de inhoud. In totaal zijn 62 kennisbases opgesteld. De opleidingen hebben, na validatie van de kennisbasis, hun onderwijsprogramma aangepast.

Vakinhoudelijke veranderingen, maatschappelijke ontwikkelingen en voortschrijdend inzicht maken het wenselijk dat iedere kennisbasis met enige regelmaat wordt beoordeeld op de inhoud en waar nodig wordt aangepast. Dit maakt ook deel uit van de afspraken met het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap. In het studiejaar 2015-2016 is gestart met het herijken van de eerste kennisbases.

De kennisbases zijn door lerarenopleiders herijkt op zowel de inhoud, het niveau als de breedte van de vakkennis. Daar waar mogelijk is samenhang aangebracht tussen de kennisbases die inhoudelijk en vakoverstijgende verwantschap kennen. De inhoud van de kennisbases is uiteindelijk gevalideerd door het werkveld en door externe inhoudelijke deskundigen. Ze zijn daarmee in overeenstemming met landelijke eisen.

Het herijkingsproces is zodanig vormgegeven dat iedereen die betrokken is bij een vak of opleiding gevraagd of ongevraagd mee kon denken zodat er een breed draagvlak ontstaat. De kennisbasis is een weerslag van wat de lerarenopleidingen, het afnemende werkveld en het specifieke wetenschapsgebied verwacht aan inhoud en niveau van een startbekwame leraar.

Een kerngroep met lerarenopleiders van de verschillende instellingen is gestart met het inventariseren van de herijkingswensen. Deze wensen zijn samengesteld op basis van ideeën, wensen en ontwikkelingen die effect hebben op de nodige vak- en vakdidactische kennis van de aankomende leraar. De kerngroepen hebben als legitimatie collega-docenten uit de eigen instelling, de landelijke vakoverleggen, de constructieteams van de landelijke kennistoetsen en/of de peer-reviewgroepen, studenten en alumni geconsulteerd. De ervaring met de implementatie van de bestaande versie van de kennisbasis is hierbij een belangrijk referentiepunt geweest.

De herijkingswensen zijn vervolgens getoetst aan de laatste wetenschappelijke inzichten binnen het vak, aan de ontwikkelingen in het werkveld en aan veranderingen op het gebied van beleid. Het definitieve herijkingsvoorstel is vastgesteld door een vaststellingscommissie waarin onder andere het landelijk directeurenoverleg tweedegraadslerarenopleidingen (ADEF) en het afnemende werkveld is vertegenwoordigd. Hun specifieke taak was erop toe te zien dat de vastgestelde procedure juist is gevolgd. Zo hebben ze bijvoorbeeld bekeken of alle belanghebbenden afdoende zijn gehoord en of de gemaakte keuzes voldoende zijn toegelicht.

De schrijfgroep is na vaststelling van het herijkingsvoorstel door de vaststellingscommissie aan de slag gegaan met het herschrijven van de kennisbasis. Onder leiding van het landelijk directeurenoverleg tweedegraadslerarenopleidingen (ADEF) is het opgeleverde concept gevalideerd door vertegenwoordigers van het werkveld, van de wetenschap en van eventuele vakverenigingen. Voor een aantal kennisbases is ook het nationaal expertisecentrum leerplanontwikkeling (SLO) geraadpleegd. Na verwerking van de opmerkingen zijn de herijkte kennisbases met een positief advies van het landelijk directeurenoverleg door de *Stuurgroep lerarenopleidingen* vastgesteld.

3 Toelichting en verantwoording kennisbasis tweedegraadslerarenopleiding Geschiedenis

3.1 Maatschappelijke context

De kennisbasis voor de tweedegraadslerarenopleiding Geschiedenis beschrijft de kennis van het vak en van de vakdidactiek die leraren Geschiedenis nodig hebben om bekwaam verklaard te worden en om verantwoord en adequaat vakonderwijs in het (v)mbo en de onderbouw van het havo/vwo te kunnen verzorgen. De term *kennis* wordt hier opgevat als een verzamelbegrip voor theoretische, methodische en praktische kennis, dus zowel kennis als vaardigheden.

Het doel van de kennisbasis is te komen tot een landelijke minimumnorm voor de vakkennis en de beheersing van de vakdidactiek op tweedegraadsniveau. Elke instelling heeft daarbinnen de vrijheid om zich te profileren door onderwerpen uit de kennisbasis een meer of minder prominente rol in het curriculum te geven en door doelstellingen na te streven die niet in de kennisbasis zijn opgenomen.

3.2 Relatie met andere kennisbases

Het curriculum van de tweedegraadslerarenopleiding Geschiedenis is gebaseerd op twee kennisbases die samen het fundament voor goed onderwijs vormen. Naast de hier beschreven vakspecifieke kennisbasis Geschiedenis is in de generieke kennisbasis voor de tweedegraadslerarenopleidingen de conceptuele kennis vastgelegd die de startbekwame docent aan het einde van de opleiding moet hebben. Het gaat specifiek om 'het weten' met betrekking tot het leren en het zich verder kunnen ontwikkelen in het beroep van leraar: het meesterschap van de docent.

Binnen het onderwijs wordt van elke docent een inspanning gevraagd om bij te dragen aan de taalvaardigheid van de leerlingen. Taal speelt dan ook bij alle vakken op school een grote rol. Het geven van instructies en uitleg, het lezen van een tekst, samenwerken aan een opdracht, alles gebeurt met behulp van taal. Leerlingen zijn in vaklessen (vak)taal aan het verwerven. Hierbij gaan taalontwikkeling en begripsontwikkeling hand in hand. De didactische benadering die taal- en vakleren combineert heet Taalgericht vakonderwijs (of Taalontwikkelen vakonderwijs). Hoewel niet specifiek aangegeven in deze kennisbasis moet elke leraar hier goed van doordrongen zijn. Bij Taalontwikkelen onderwijs komen de drie pijlers van Taalgericht vakonderwijs naar voren: context, taalsteun, en interactie. De taalontwikkeling komt tijdens (vak)lessen in verschillende contexten naar voren. Het gaat hier zowel om Dagelijkse Algemene Taalvaardigheid (DAT) als om Cognitieve Academische Taalvaardigheid (CAT) waarbij woordenschatontwikkeling en taalontwikkeling (met name ook vaktaal) vaak onbewust een impuls krijgen. Taalgericht lesgeven komt naar voren bij de gebruikte vakdidactische werkvormen en de taalgerichtheid van toetsen en beoordelen. Bij bewust taalgericht onderwijs worden de doelen van taalontwikkeling meegenomen en kunnen deze expliciet worden geformuleerd.

In het herijkingsproces van de kennisbasis heeft er afstemming plaatsgevonden met de schrijfgroepen van de andere relevante vakken over de plaats en inhoud van burgerschap. Daar waar relevant is er ook overleg geweest over andere aspecten van vakoverstijgend denken en werken.

Deze vakspecifieke kennisbasis zorgt, daar waar dat van toepassing is, ook voor doorlopende leerlijnen. Hier geldt dat specifiek voor de kennisbasis Geschiedenis binnen het pabocurriculum en voor de kennisbasis van de vakmaster Geschiedenis.

3.3 Verantwoording keuzes

In de voorstudie werd vastgesteld dat de kennisbasis van 2009 (onder redactie van Wim Lansu, Frans Groot, Louis Nolet, Dick van Straaten en Bas van der Meijden) een goede, systematische opbouw heeft. Er waren vier domeinen: *Conceptuele principes van het vak*, *Vakdidactiek*, *Historisch redeneren* en *Tijdvakken*. Deze domeinen sluiten goed op elkaar aan en zijn zorgvuldig beschreven. De kennisbasis sluit bovendien in voldoende mate aan op de huidige ontwikkelingen in het schoolvak geschiedenis. De herijkte kennisbasis moet voor deze domeinen alleen op onderdelen worden aangepast en aangevuld. Een belangrijke lacune in de kennisbasis van 2009 was het ontbreken van een onderdeel over de Nederlandse staatsinrichting. Hiervoor is nu een apart domein samengesteld.

In totaal kent de herijkte kennisbasis vijf wijzigingen:

- De verbindingen tussen basisonderwijs, onderbouw en bovenbouw voortgezet onderwijs worden benoemd.
- De dwarsverbanden tussen geschiedenis en andere sociale vakken worden benoemd.
- 'Staatsinrichting en burgerschap' wordt als apart domein aan de kennisbasis toegevoegd.
- Wereldgeschiedenis of niet-westerse geschiedenis worden duidelijk benoemd.
- Aspecten van de geschiedenis na 1991 worden opgenomen.

3.4 Opbouw kennisdomeinen

Indeling

De herziene kennisbasis bestaat uit vijf (hoofd)domeinen:

1. Conceptuele principes van het vak
2. Vakdidactiek
3. Historisch redeneren
4. Tijdvakken
5. Werking van de Nederlandse rechtsstaat

De domeinen zijn op dezelfde wijze opgezet. Bij domein 1, 2, 3 en 5 zijn subdomeinen onderscheiden, die in aspecten (kort) omschreven worden. Van ieder aspect volgen minimaal twee voorbeelden. Domein 4 kent als subdomeinen de tijdvakken met kenmerkende aspecten die nader omschreven worden. Ook hier volgen voorbeelden om de omschrijvingen te concretiseren en de mate van complexiteit van de kennisinhoud aan te geven. Aan de hand van de voorbeelden krijgt de student een beeld van de kennis die hij/zij moet beheersen.

De aspecten van de kennisdomeinen *Conceptuele principes van het vak* (domein 1), *Vakdidactiek* (domein 2) en *Werking van de Nederlandse rechtsstaat* (domein 5) zijn omschreven in gedragsindicatoren.

Taxonomisch niveau

Nieuw is dat bij elke gedragsindicator het taxonomisch niveau is aangegeven. Er bestaat een heel scala aan taxonomische modellen. We maken gebruik van de taxonomie van Bloom, zoals die door Wilschut, Van Riessen en Van Straaten is uitgewerkt in *Geschiedenisdidactiek* (2013)¹. We hebben voor deze taxonomie gekozen omdat deze ook gebruikt wordt bij de kennisbasis van de masteropleiding Docent geschiedenis (2011-2012)².

Taxonomie van Bloom uitgewerkt in gedragsdoelen

Cognitief niveau	Werkwoorden die gedrag beschrijven
Kennis	Noemen, omschrijven.
Begrip	Uitleggen waarom, uitleggen hoe, uitleggen wat bedoeld wordt met, oorzaken geven van, beschrijven in eigen woorden.
Toepassing	Gebruiken, duidelijk maken (in een bepaald verband), aantonen, bedenken (dit alles bij nieuwe inhouden).
Analyse	Onderscheid maken, verklaren, toelichten, het verband aangeven, vergelijken.
Synthese	Samenvatten, formuleren, ordenen, ontwerpen, herschrijven.
Evaluatie	Beargumenteren, onderbouwen, interpreteren, verdedigen, verwerpen, een oordeel geven.

Wilschut, Van Straaten & Van Riessen (2013), Geschiedenisdidactiek, 262-263.

Bij de omschrijvingen van de aspecten uit domein 3 en 4 ontbreekt de gedragscomponent. Daar worden alleen kenniselementen genoemd. Bij de herziening is besloten dit zo te laten. Taxonomisch gezien gaat het bij domein 3 Historisch redeneren om:

- kennis
- begrip
- toepassing

Bij domein 4 Tijdvakken en domein 5 Werking van de Nederlandse rechtsstaat gaat het om dezelfde taxonomische niveaus:

- kennis
- begrip
- toepassing

¹ Arie Wilschut, Dick van Straaten, Marcel van Riessen, *Geschiedenisdidactiek: handboek voor de vakdocent*. Bussum : Coutinho 2e herziene druk (2013). 262-263.

² https://10voordeleraar.nl/documents/kennisbases_master/kb_geschiedenis_master.pdf , geraadpleegd op 28 maart 2017.

Toelichting op de inhoud

Domein 1: Conceptuele principes van het vak

Aan de theorie van geschiedenis kunnen meer conceptuele principes ontleend worden dan de in dit domein genoemde. Er is echter voor gekozen om beginselen die wezenlijk zijn voor het schoolvak geschiedenis te benoemen. Domein 1 is daarom niet los te zien van domein 2. De hier beschreven conceptuele principes vormen de kern van vakdidactische vraagstukken waar de geschiedenisdocent mee te maken krijgt. Dat geldt niet alleen voor de wijze waarop kennis over het verleden tot stand komt en de verschillende kennisvormen die daarbij onderscheiden kunnen worden, maar ook voor de betekenis en functies van geschiedenis. Wie een visie op het schoolvak wil ontwikkelen en zinvolle leerdoelen wil realiseren, moet van die betekenis en functies op de hoogte zijn.

Aspect 1E van subdomein 1 bevat een zeer beknopte opsomming van de redeneerwijzen van geschiedenis. In domein 3 worden deze redeneerwijzen nader uitgewerkt.

Nieuw in dit domein (herziening 2017):

- Expliciete verwijzing naar overeenkomsten en verschillen tussen geschiedenis en andere sociale vakken.
- Aandacht voor de verschillende geografische perspectieven van waaruit geschiedenis beoefend kan worden.
- Aandacht voor geschiedenis en burgerschapsvorming.

Domein 2: Vakdidactiek

Vakdidactiek houdt zich bezig met de vraag welke inhoud het onderwijs moet hebben en op welke manieren leerlingen zich die inhoud het beste eigen kunnen maken. Als het om inhoud gaat, dan is het onderscheid tussen vakdidactiek en algemene didactiek duidelijk. Dat geldt minder voor de vraag hoe het vak het beste geleerd kan worden. Daar overlappen vakdidactiek en algemene didactiek elkaar. Dat is in dit hoofdstuk terug te zien, bijvoorbeeld bij subdomein 2, aspect a of subdomein 3, aspect a. Hoewel tot een minimum beperkt, is niet overwogen om algemeen didactische principes buiten het hoofdstuk te laten. Toegepast op het geschiedenisonderwijs namelijk, leveren deze principes weer specifiek aan het vak gerelateerde didactische problemen op.

Nieuw in dit domein (herziening 2017):

- Aandacht voor dwarsverbanden tussen geschiedenis en andere sociale vakken.
- Aandacht voor doorlopende leerlijnen van het primair onderwijs, via de onderbouw van het voortgezet onderwijs naar de bovenbouw.

Domein 3: Historisch redeneren

De aspecten die bij het kennisdomein 'historisch redeneren' worden genoemd, beschrijven de theoretische uitgangspunten die een leraar geschiedenis toe moet kunnen passen. Deze aspecten zijn als subdomeinen thematisch

onderverdeeld naar de vier categorieën van historisch denken: verzamelen, ordenen, verklaren en beeldvormen. De voorbeelden bij de aspecten van historisch redeneren zijn afkomstig uit het kader van de tien tijdvakken dat in het voortgezet onderwijs gebruikt wordt. Dat is mede gedaan om de relatie tussen domein 3 en 4 te versterken.

Nieuw in dit hoofdstuk (herziening 2017):

- Aandacht voor diverse vormen van periodisering (onder andere vanuit een wereldhistorisch perspectief).

Domein 4: Tijdvakken

De kenmerkende aspecten die bij het kennisdomein 'tijdvakken' worden genoemd, zijn ontleend aan het rapport De Rooij (2001). Bij elk kenmerkend aspect zijn in algemene termen kenniselementen geformuleerd. Het vaststellen van kenniselementen is altijd een keuze. Hier is die keuze gebaseerd op kennis waarover studenten aan lerarenopleidingen minimaal moeten beschikken. Dat wil niet zeggen dat op lerarenopleidingen niet méér kennis wordt gedoceerd dan hier is geformuleerd. De kenniselementen zijn bewust in algemene termen opgeschreven. Lerarenopleidingen behouden zo de vrijheid om de mate van diepgang te bepalen.

De tijdvakindeling van het rapport De Rooij is sturend in de omschrijvingen en voorbeelden. Conform de omschrijving van de tien tijdvakken en de kenmerkende aspecten in dit rapport is er in dit hoofdstuk beperkte aandacht voor niet-westerse geschiedenis.

Bij de voorbeelden is telkens met een letter aangegeven of het hier gaat om een gebeurtenis, persoon, ontwikkeling of verschijnsel. De voorbeelden geven een indruk van het inhoudsniveau waarop de studenten de stof minimaal moeten beheersen. De studenten moeten de betreffende gebeurtenissen, personen, ontwikkelingen en verschijnselen kunnen verbinden met de kenmerkende aspecten.

Binnen domein 4 is ervoor gekozen om de vensters van de canon van Nederland niet expliciet op te nemen. Studenten moeten wel in staat zijn de canonvensters als voorbeelden aan de kenmerkende aspecten en de tijdvakken te verbinden.

Nieuw in dit domein (2017):

- Aandacht voor geschiedenis na 1991, bij tijdvak 10.

Domein 5: Werking van de Nederlandse rechtsstaat

Een belangrijke lacune in de kennisbasis van 2009 was het ontbreken van een onderdeel over de Nederlandse staatsinrichting. Zowel in de onderbouw van havo en vwo als in het gehele vmbo is er bij het schoolvak geschiedenis aandacht voor de Nederlandse staatsinrichting. Daarnaast vormt staatsinrichting een onderdeel van het eindexamen vmbo. In het mbo wordt burgerschap als een apart vak aangeboden, met bijzondere aandacht voor de politieke dimensie.

Omdat in domein 4 *Tijdvakken* de historische wording van het Nederlandse staatsbestel voldoende aan bod komt, focust domein 5 op de werking van de rechtsstaat. Het is dus raadzaam om domein 4 en 5 in samenhang te lezen. In domein 5 staan niet alleen de formeel-juridische structuren centraal maar ook de manier waarop personen en groepen hun invloed kunnen uitoefenen in politieke processen. Het gaat dus ook om de rol van burgers in de Nederlandse staat.

Dit domein kent een andere opbouw dan de domeinen 3 en 4. Hier zijn geen inhoudsomschrijvingen maar gedragsindicatoren opgenomen. De voorbeelden zijn ook van een andere orde dan die in de domeinen 3 en 4. Het zijn in de meeste gevallen geen verwijzingen naar concrete personen of gebeurtenissen, maar voorbeeldmatige, nadere omschrijvingen van de gedragsindicatoren.

4 Beschrijving kennisdomeinen

Domein 1: Conceptuele principes van het vak			
Subdomein 1.1: Beschrijving van het vakgebied			
Aspect	Gedragsindicatoren	Voorbeelden	Voorbeelden
a. Studieterrain	De student kan: - het terrain waar het schoolvak geschiedenis zich mee bezighoudt omschrijven (kennis); - de verschillen en overeenkomsten in de theoretische uitgangspunten en de methodiek van het schoolvak geschiedenis en andere vakken over mens en maatschappij op hoofdlijnen benoemen en uitleggen (begrip).	Geschiedenis houdt zich bezig met de ontwikkeling van de menselijke samenleving in de loop der eeuwen. De bestudering van de ontwikkeling van de aarde, van natuurverschijnselen of van de evolutie van diersoorten behoort tot andere vakgebieden.	Geschiedenis biedt, evenals de schoolvakken maatschappijleer, economie en (sociale) geografie, een beschrijving, analyse, duiding en waardering van verschijnselen in de menselijke samenleving en cultuur. Meer dan bij de andere vakken speelt bij geschiedenis de dimensie tijd een rol. Het gaat daarbij om het denken in 'historische tijd', een tijdverloop van honderden, soms duizenden jaren, waarvan historici een zo waarheidsgetrouw mogelijk beeld willen vormen.
b. Perspectieven	De student kan: - uitleggen dat het verleden vanuit verschillende maatschappelijke perspectieven bestudeerd en benaderd kan worden (begrip); - uitleggen dat het verleden vanuit verschillende geografische perspectieven bestudeerd kan worden (begrip); - uitleggen dat deze perspectieven tijdgebonden constructies zijn en niet uit het verleden zelf voortvloeien (begrip).	Het verleden kan bestudeerd worden vanuit de sociaaleconomische, bestuurlijk-politieke en cultureel-mentale invalshoek. Het verleden kan vanuit een lokaal, landelijk (nationaal), continentaal (bijvoorbeeld eurocentrisch) of mondiaal perspectief bestudeerd worden.	In de jaren zeventig van de 20 ^e eeuw was de westerse historiografie in de ban van sociaal-economische geschiedenis. De aandacht voor de materiële kant van het bestaan hing samen met de populariteit van het marxisme en de doorbraak van wetenschappen als sociologie en politicologie. Sinds het einde van de Koude Oorlog is een verschuiving van eurocentrische naar mondiale geschiedbeoefening zichtbaar. Deze hangt samen met machtsverschuivingen op wereldschaal waardoor de Europese en Noord-Amerikaanse machtsaanspraken op wereldschaal minder vanzelfsprekend werden. Mede daardoor is de belangstelling voor historische ontwikkelingen in gebieden buiten de Europese en westerse invloedssfeer aangewakkerd.
c. Kennisvormen	De student kan: - onderscheid maken tussen kennis van personen, gebeurtenissen, verschijnselen en ontwikkelingen (analyse); - onderscheid maken tussen permanent noodzakelijke oriëntatiekennis en gedetailleerde kennis die alleen tijdelijk voor het onderwerp belangrijk is (analyse); - uitleggen dat de genoemde kennisvormen tijdgebonden constructies zijn en dat het verleden zelf geen kennisvormen voortbrengt (begrip).	In de geschiedenis van de Investituurstrijd is de gang naar Canossa van keizer Hendrik IV in het jaar 1077 een belangrijke gebeurtenis. Het verschijnsel Investituurstrijd deed zich niet alleen in de tijd van Hendrik IV en paus Gregorius VII voor. Het past in een langere ontwikkeling van toenemende macht van de paus.	In het jaar 9 werd het leger van de Romeinse generaal Publius Quinctilius Varus bij het dorp Kalkriese in het tegenwoordige Duitsland in de pan gehakt door Germanen onder leiding van Arminius, hoofdmann van de Cherusken. Deze veldslag is exemplarisch voor de confrontatie tussen Romeinen en Germanen. De details van de slag zijn niet zo belangrijk voor iemand die zich op het verleden wil oriënteren. De confrontatie tussen Romeinen en Germanen is dat wél. Deze oriëntatiekennis helpt hem namelijk andere, hem onbekende veldslagen tussen Germanen en Romeinen in de juiste tijd en context te plaatsen.
d. Begrippen	De student kan: - uitleggen dat bij de constructie van beelden van het verleden het gebruik van (eigentijdse) abstracte begrippen onvermijdelijk is en dat dientengevolge het schoolvak een 'talig' vak is (begrip); - onderscheid maken tussen specifiek aan een tijd of omstandigheid gebonden begrippen en algemene begrippen die niet aan een bepaalde tijd of omstandigheid gebonden zijn (analyse); - rekening houden met het gegeven dat algemene begrippen in verschillende historische contexten een andere betekenis hebben (toepassing); - de didactische betekenis uitleggen van het onderscheid tussen specifieke en algemene begrippen (begrip).	Wie het klachtenregister van de inwoners van de Franse stad Carcassonne uit 1788 leest, zal de aard en betekenis van de klachten vermoedelijk in verband brengen met verschijnselen als 'absolutisme', 'standenmaatschappij', 'verlichting' of 'revolutie'. Met begrippen dus.	Opstand is een algemeen begrip, de Nederlandse Opstand heeft betrekking op de opstand van inwoners van de Nederlanden tegen hun vorst Filips II. Algemene begrippen lenen zich goed bij het opstellen van verklaringen en het maken van vergelijkingen 'door de tijd heen'. Ze spelen een didactische sleutelrol omdat ze in een geschiedeniscurriculum steeds kunnen terugkeren, wat voor specifieke begrippen niet geldt.

Domein 1: Conceptuele principes van het vak			Vervolg
Subdomein 1.1: Beschrijving van het vakgebied			Vervolg
Aspect	Gedragindicatoren	Voorbeelden	Voorbeelden
e. Redeneerwijzen	<p>De student kan:</p> <ul style="list-style-type: none"> - uitleggen dat de weergave van gebeurtenissen en standen van zaken uit het verleden het resultaat is van historisch onderzoek (zie 3.1) (begrip); - uitleggen dat die weergave een beeld van het verleden oplevert en niet het verleden zelf is (begrip); - uitleggen wat bedoeld wordt met de redeneerwijzen die aan de orde zijn bij verzamelen, ordenen, verklaren en beeldvormen (zie 3.1 t/m 3.4) (begrip); - redeneerwijzen of vaardigheden die bij andere vakken over mens en maatschappij worden gebruikt, herkennen alsmede overeenkomsten en verschillen met de redeneerwijzen of vaardigheden van het schoolvak geschiedenis benoemen (toepassing). 	<p>Historisch onderzoek toont aan dat bij de Azteken edelen voor hetzelfde vergrijp zwaarder gestraft werden dan niet-edelen. Dat blijkt uit wetboeken, die een belangrijke bron vormen voor studies naar de Azteekse cultuur. Historici maken uit deze 'gelijke behandeling' op dat de Azteekse adel een voorbeeldfunctie naar het volk had.</p>	<p>Bij de beschrijving van het koloniale conflict in Indonesië tussen 1945 en 1949 springen historici zorgvuldig met begrippen om. Waren de militaire operaties van het Nederlandse leger in 1947 en 1948 nu 'politieke acties' of onderdelen van een koloniale oorlog? En kunnen bepaalde acties van het Nederlandse leger, bijvoorbeeld het doden van weerloze burgers, omschreven worden als 'oorlogsmisdaden' of waren dit 'excessen'? Door te kiezen voor bepaalde begrippen wordt meteen een beeld opgeroepen van dit conflict. Dit beeld is niet 'gegeven', maar wordt door historici op basis van bronnenonderzoek gecreëerd. Bij een schoolvak als maatschappijleer kunnen verschijnselen en gebeurtenissen op een vergelijkbare manier met een politiek begrip (in dit geval het concept 'koloniale oorlog') worden geanalyseerd. Onderscheidend voor het schoolvak geschiedenis is - in dit voorbeeld - de aandacht voor de contextualisering in de periode van circa 1945 - 1950 en het werken met bronnen uit die jaren.</p>
Subdomein 1.2: Doelen en functies van het schoolvak			
Aspect	Gedragindicatoren	Voorbeelden	Voorbeelden
a. Historisch denken	<p>De student kan:</p> <ul style="list-style-type: none"> - uitleggen wat bedoeld wordt met historisch denken (begrip); - uitleggen hoe historisch denken zich onderscheidt van de denkwijze van andere vakken die zich bezighouden met de menselijke samenleving (begrip). 	<p>Lezend over de jodenvervolgung in bezet Nederland komt de vraag op waarom zoveel joden zich zonder protest lieten oppakken en wegvoeren naar de concentratiekampen. In de wetenschap dat miljoenen joden in de kampen werden gedood, lijkt dat erg naïef. Dat is echter achteraf geredeneerd. De vraag is of de joden wisten wat hen te wachten stond.</p>	<p>Een westerse antropoloog die de leefwijze van een stam in het Amazonegebied bestudeert, wordt geconfronteerd met gebruiken en tradities die hem vreemd zijn. Dat geldt meestal ook voor de historicus die culturen uit het verleden onderzoekt. Er is een verschil. De antropoloog kan zijn studieobject observeren en ondervragen. Ook al lijken de stamleden uit een andere tijd te komen, ze zijn tijdgenoot. Noch de antropoloog, noch de stam weet wat de toekomst zal brengen. Een historicus is meestal geen tijdgenoot van de mensen wier leven hij bestudeert. Hij kent de afloop van de geschiedenis waar zijn 'onderzoeksubjecten' deel van uitmaakten. Zelf kenden ze die niet. Dat is typerend voor historisch denken: historici schrijven over het verleden in de wetenschap hoe de geschiedenis gelopen is. Om een eerlijk beeld te schetsen dienen zij zich te verplaatsen in de keuzes waar de toenmalige tijdgenoten voor stonden. Dat komt neer op het zich inleven in een werkelijkheid die niet meer bestaat. Ook daarin onderscheidt geschiedenis zich van andere vakken.</p>

Domein 1: Conceptuele principes van het vak			Vervolg
Subdomein 1.2: Doelen en functies van het schoolvak			Vervolg
Aspect	Gedragindicatoren	Voorbeelden	Voorbeelden
b. Functies van geschiedenis	De student kan: - functies benoemen die geschiedenis voor individuen, groepen en samenlevingen kan hebben (kennis); - voorbeelden geven van functies van geschiedenis die moeilijk verenigbaar zijn met historisch denken (toepassen).	De herinnering aan gebeurtenissen als de holocaust, de slavernij of de slachtingen in de loopgraven van de Eerste Wereldoorlog kan de neiging versterken van 'dat nooit meer'. Herinnering aan heldhaftig optreden kan daarentegen tot voorbeeld strekken. Collectieve herinneringen kunnen mythologische proporties aannemen. Met de historische feiten wordt dan niet zelden een loopje genomen. Gebeurtenissen uit het verleden worden uit hun historische context gelicht en ingezet voor eigentijdse politiek-morele boodschappen. Onderscheid tussen omstandigheden 'toen' en omstandigheden 'nu' wordt dan niet gemaakt. Dit staat op gespannen voet met historisch denken.	Het verleden kan rechtvaardigingen opleveren voor het heden. Zo wordt de Britse parlementaire democratie wel voorgesteld als 'logisch' eindpunt van een ontwikkeling die liep van de Magna Charta (1215), de Glorious Revolution (1688) en de Reform Bill (1832) naar de invoering van het algemeen kiesrecht na de Eerste Wereldoorlog. De loop van de geschiedenis wordt hier geïnterpreteerd vanuit het 'goede' eindpunt, te weten de parlementaire democratie. Deze teleologische denkwijze sluit elk toeval in de geschiedenis uit. Ze dient een politiek doel en staat daarom op gespannen voet met historisch denken. Geschiedenis verloopt niet volgens plan. Dat is wat mensen er later in kunnen zien.
c. Historische vorming en burgerschap	De student kan: - uitleggen dat de volgende historische denkwijzen een bijdrage kunnen leveren aan het denken en handelen van burgers in de samenleving (begrip): • respect voor feiten en rationeel redeneren over voorstellingen van maatschappelijke werkelijkheid; • het besef van veranderlijkheid en relativiteit van waarden; • andere standpunten dan die van jezelf serieus nemen; • oog hebben voor de veranderlijkheid van maatschappelijke structuren; • oog hebben voor het belang van historische distantie.	Door kritiek op het functioneren van democratische instellingen, bijvoorbeeld de veronderstelde toenemende afstand tussen volksvertegenwoordigers en het electoraat, in verschillende tijden te vergelijken, is het mogelijk historische distantie te ontwikkelen (denk aan discussies in de 19de eeuw over nut en noodzaak van massademocratie, antidemocratische bewegingen tijdens de jaren 1920 en 1930, democratische vernieuwingsbewegingen tijdens de jaren 1960 en populistische bewegingen in de huidige tijd). Historische vorming kan zo bijdragen aan het in perspectief plaatsen van huidige problemen en aan het inzicht dat de hedendaagse democratie een betrekkelijk jong en kwetsbaar verschijnsel is.	Door de komst van vluchtelingen naar het Nederlands grondgebied in verschillende tijden (bijvoorbeeld de 16 ^{de} en 17 ^{de} eeuw, 1914 - 1918, 1933 - 1939 en de huidige tijd) te bestuderen, kan op een feitelijke manier onderzocht worden hoe migranten wel/niet in de samenleving zijn opgenomen, kunnen verschillen en overeenkomsten tussen verschijnselen in verschillende tijden in kaart worden gebracht en kunnen waarden uit verschillende tijden met elkaar worden vergeleken. Dit kan een bijdrage leveren aan een meer gedistantieerde en rationele benadering van de hedendaagse vluchtelingenproblematiek.

Domein 2: Vakdidactiek			
Subdomein 2.1: Doelstellingen			
Aspect	Gedragindicatoren	Voorbeelden	Voorbeelden
a. Kerndoelen en eindtermen	De student kan: - kerndoelen van het schoolvak in de onderbouw van het voortgezet onderwijs omschrijven (kennis); - eindtermen van het examenprogramma vmbo omschrijven (kennis); - kerndoelen en eindtermen omzetten in leerdoelen voor een curriculum, een lessenserie en afzonderlijke lessen (synthese); - de samenhang in de kerndoelen van het leergebied mens en maatschappij in de onderbouw van het voortgezet onderwijs omschrijven en toelichten (kennis en begrip); - voor het schoolvak geschiedenis uitleggen hoe de kerndoelen in de onderbouw van het voortgezet onderwijs samenhangen met de kerndoelen in het primair onderwijs en de eindtermen van vmbo, havo en vwo (begrip).	Een kerndoel in de onderbouw van het voortgezet onderwijs is dat de leerling leert het kader van tien tijdvakken te gebruiken om gebeurtenissen, ontwikkelingen en personen in hun tijd te plaatsen. Het gaat dan om de tijd van jagers en boeren (tot 3000 v. C.); de tijd van Grieken en Romeinen (3000 v. C. - 500 n. C.); de tijd van monniken en ridders (500 - 1000); de tijd van steden en staten (1000 - 1500); de tijd van ontdekkers en hervormers (1500 - 1600); de tijd van regenten en vorsten (1600 - 1700); de tijd van pruiken en revoluties (1700 - 1800); de tijd van burgers en stoommachines (1800 - 1900); de tijd van de wereldoorlogen (1900 - 1950); de tijd van televisie en computer (1950 -). Een specifiek leerdoel zou kunnen zijn dat leerlingen de tien tijdvakken (zonder vermelding van jaartallen) in de juiste chronologische volgorde leren zetten.	Een kerndoel in de onderbouw van het voortgezet onderwijs is dat de leerling leert betekenisvolle vragen te stellen over maatschappelijke kwesties en verschijnselen, daarover een beargumenteerd standpunt in te nemen en te verdedigen en daarbij respectvol met kritiek om te gaan. Aan een dergelijk kerndoel kunnen schoolvakken als geschiedenis, aardrijkskunde, maatschappijleer en economie elk vanuit een eigen benadering een bijdrage leveren.

Domein 2: Vakdidactiek			Vervolg
Subdomein 2.1: Doelstellingen			Vervolg
Aspect	Gedragsindicatoren	Voorbeelden	Voorbeelden
b. Leerdoelen	<p>De student kan:</p> <ul style="list-style-type: none"> - leerdoelen formuleren in meetbaar en toetsbaar leerlingengedrag (synthese); - bij het ontwerpen van leerdoelen rekening houden met verschillen in leeftijd en niveau tussen leerlingen (synthese); - bij het ontwerpen van leerdoelen gebruik maken van psychologische en onderwijskundige inzichten die een effectieve geschiedenisdidactiek bevorderen (synthese); - leerdoelen ontwerpen bij de volgende conceptuele beginselen van het vak: oriëntatiekennis (zie 1.1c), begrippen (zie 1.1d), redeneerwijzen (zie 1.1e), historisch denken (zie 1.2a) (synthese); - op basis van leerdoelen keuzes maken uit het aanbod van werkvormen, leermiddelen en leerstof (synthese). 	<p>De onderwijskundige Kieran Egan onderscheidt stadia in de ontwikkeling van het denken, zoals de fase van het romantische denken bij kinderen tussen 7 en 15 jaar. Romantisch denken manifesteert zich in belangstelling voor concrete feiten, iets waar bij het opstellen van leerdoelen voor de onderbouw rekening mee kan worden gehouden.</p>	<p>Het leerdoel 'het kunnen noemen van twee oorzaken van de Franse revolutie' is goed toetsbaar. 'Inzicht tonen in het ontstaan van de Franse revolutie' is dat veel minder.</p>
c. Basisinzichten	<p>De student kan:</p> <ul style="list-style-type: none"> - uitleggen wat bedoeld wordt met 'basisinzichten' (begrip); - bij een gegeven historisch onderwerp basisinzichten voor leerlingen formuleren en deze omzetten in leerdoelen (synthese). 	<p>Basisinzichten zijn manieren waarop geschiedenis betekenisvol kan zijn voor leerlingen en wegen waarlangs leerlingen van geschiedenis wijzer kunnen worden over zichzelf en de wereld. Het schoolvak geschiedenis confronteert leerlingen met waarden van mensen uit andere tijden: het belang van militaire roem bij de Romeinen bijvoorbeeld, het principe 'oog om oog, tand om tand' in de vroegmiddeleeuwse Friese rechtspraak, het godsdienstige wereldbeeld in de late middeleeuwen, of het verheerlijken van sterke leiders in de 20^e eeuw. Leerlingen zullen hun eigen opvattingen en gewoonten vergelijken met die uit het verleden. Dat vormt hun waardebesef. Het kan ertoe leiden dat ze de betekenis van hun eigen waarden niet verabsoluteren en open staan voor andere opvattingen. Dat is een belangrijke voorwaarde om in een democratische samenleving te functioneren.</p>	<p>Caesar, Napoleon en Hitler hebben een stempel gedrukt op de geschiedenis. In hoeverre was dat hun eigen verdienste? Hoe belangrijk waren daarbij onpersoonlijke krachten zoals de economische crisis, in het geval van Hitler? Hoe groot is eigenlijk de invloed van personen op de loop der dingen? Dit soort vragen levert basisinzichten op over de wisselwerking tussen personen en omstandigheden, over de reikwijdte van persoonlijke macht. Zulke inzichten helpen leerlingen eigentijdse ontwikkelingen en gebeurtenissen beter verklaren.</p>
d. Visie op het vak	<p>De student kan:</p> <ul style="list-style-type: none"> - een visie ontwikkelen op de betekenis en functies van het schoolvak (evalueren); - op basis van deze visie keuzes maken bij het opstellen van leerdoelen (synthese); - op basis van deze visie keuzes maken uit het aanbod van werkvormen, leermiddelen en leerstof (synthese). 	<p>Wie met zijn geschiedenisonderwijs wil bereiken dat leerlingen hun eigen tijd leren begrijpen, zal moeten beginnen met het formuleren van basisinzichten bij de onderwerpen die in de klas besproken worden. Wat draagt een onderwerp als het middeleeuwse feodalisme bij aan de oriëntatie van leerlingen op het heden? Een basisinzicht is dat in een samenleving waar centraal gezag ontbreekt, politieke macht vaak gegrondvest is op relaties tussen (krijgs)heren en volgelingen. Dat is bijvoorbeeld zo in het tegenwoordige Somalië en Afghanistan. Wie dit basisinzicht met leerlingen wil delen, zal met zulke actuele voorbeelden komen.</p>	<p>Geschiedenis kan bijdragen tot de ontwikkeling van waardebesef bij leerlingen. Wie dat belangrijk vindt, confronteert leerlingen in de les met waarden uit het verleden.</p>

Domein 2: Vakdidactiek			Vervolg
Subdomein 2.2: Leermiddelen			
Aspect	Gedragsindicatoren	Voorbeelden	Voorbeelden
a. Teksten	<p>De student kan:</p> <ul style="list-style-type: none"> - rekening houden met problemen die leerlingen kunnen hebben als ze leerstofteksten bestuderen, historische bronnen gebruiken en instructieteksten lezen (toepassen); - teksten beoordelen op hun geschiktheid voor een bepaalde groep leerlingen (evalueren); - bij teksten opdrachten maken van het type translatie (reproductie en inzicht) om de inhoud van een tekst expliciet te krijgen (synthese); - bij teksten opdrachten maken van het type interpretatie (bijvoorbeeld toepassing, analyse, synthese en evaluatie) om betekenis aan een tekst te geven (synthese); - geschiedensmethoden beoordelen op grond van de moeilijkheidsgraad van teksten en opdrachten (evalueren); - in teksten verschillende soorten begrippen onderscheiden: specifieke begrippen die alleen bij één onderwerp voorkomen, algemene abstracte begrippen die kansen bieden om vergelijkingen te maken, en begrippen die samenhangen met historische redeneerwijzen (analyseren); - bij deze verschillende soorten begrippen passende didactische strategieën ontwikkelen (synthese). 	<p>Bij geschiedenis zijn leerlingen vaak bezig met het achterhalen van redeneringen in leerstofteksten. Wat hen daarbij helpt zijn verbindingswoorden die de relaties tussen zinnen (en daarmee tussen oorzaken en gevolgen) blootleggen. Een voorbeeld: 'De eerste boeren geloofden in een leven na de dood. Daarom namen ze spullen mee in hun graf, want die dachten ze in hun tweede leven nodig te hebben.'</p>	<p>In leerstofteksten komen begrippen voor als de Duitse <i>Rijksdag</i>, het Congres van de Verenigde Staten en de Staten-Generaal in Nederland. De algemene begrippen 'parlement' of 'volksvertegenwoordiging' bieden hier een kans deze drie met elkaar te vergelijken. Een translatievraag voor leerlingen zou dan kunnen zijn om dit begrip in eigen woorden te omschrijven. Daarna zou als interpretatievraag gesteld kunnen worden: kun je de leerlingenraad zien als een soort volksvertegenwoordiging?</p>
b. Beeld en geluid	<p>De student kan:</p> <ul style="list-style-type: none"> - uitleggen dat werken met geluid en beeld essentieel is voor onderwijs in een vak dat poogt een voorstelling te maken van een verdwenen werkelijkheid (begrip); - verschillende soorten stilstaand beeld onderscheiden en gebruiken (analyse en toepassing); - verschillende soorten bewegend beeld onderscheiden en gebruiken (analyse en toepassing); - methoden gebruiken om geluid en beeld door leerlingen als bron te laten benutten (toepassing); - geluid en beeld beoordelen op didactische geschiktheid voor een bepaalde groep leerlingen (evalueren); - bij beeld en geluid opdrachten maken van het type translatie (reproductie en inzicht) om de inhoud van het materiaal expliciet te krijgen (synthese); - bij beeld en geluid opdrachten maken van het type interpretatie (bijvoorbeeld toepassing, analyse, synthese en evaluatie) om betekenis aan het materiaal te geven (synthese). 	<p>Bewegend beeld is er in alle soorten en maten. Onderscheid kan plaatsvinden op basis van het doel dat men ermee wil bereiken. Speelfilms lenen zich goed voor inleving en motivatie, documentaires voor kennisoverdracht en authentieke filmopnamen kunnen als historische bron worden benut.</p>	<p>Bij oorlog, landbouw en kerk kunnen leerlingen zich wel iets voorstellen. Lastiger is dat bij begrippen als vazalliteit, revolutie of senaat. Het gebruik van afbeeldingen is dan bijna onontbeerlijk. Vazalliteit wordt voor leerlingen inzichtelijk bij het zien van een middeleeuwse afbeelding waarop de volgeling zijn handen in die van zijn heer legt om zijn trouw te bezweren.</p>

Domein 2: Vakdidactiek			Vervolg
Subdomein 2.2: Leermiddelen			Vervolg
Aspect	Gedragsindicatoren	Voorbeelden	Voorbeelden
c. Informatie- en communicatie-technologie (ict)	<p>De student kan:</p> <ul style="list-style-type: none"> - leerlingen leren omgaan met het internet als informatiebron voor historisch onderzoek (synthese); - ict gebruiken bij het overdragen van informatie in een klassikale setting (toepassen); - ict gebruiken bij het verwerven en verwerken van informatie door leerlingen (toepassen); - digitale toetsprogrammatuur gebruiken bij het toetsen van leerstof (toepassen). 	<p>Het vinden van informatie op het internet over een bepaald historisch onderwerp is voor leerlingen lastiger dan gedacht. Het internet is slechts een doorgeefluik van een oneindig grote en bonte verzameling teksten en beelden. Leerlingen moeten beseffen dat internet zelf geen 'bron' is, maar dat het materiaal dat aldaar te vinden is dat wel kan zijn. Eerst moet dat materiaal op betrouwbaarheid en representativiteit worden beoordeeld.</p>	<p>Met een digitaal presentatieprogramma kan de docent eenvoudig (bewegend) beeld projecteren van goede kwaliteit. Als sleutelementen in een klassikale uitleg geprojecteerd worden, dan kunnen leerlingen de uitleg beter volgen. Zo bieden digitale presentaties leerlingen en docenten structuur. Tegelijkertijd ligt het gevaar op de loer dat presentaties te lang zijn, teveel tekst bevatten of dat leerlingen bij het aanhoren van veel informatie niet goed bij de les blijven. Daarom is het verstandig om informatie af te wisselen met vragen die óók geprojecteerd worden. Zo blijft er sprake van interactie tussen docent en leerling.</p>
Subdomein 2.3: Werkvormen			
Aspect	Gedragsindicatoren	Voorbeelden	Voorbeelden
a. Aanbiedende werkvormen	<p>De student kan:</p> <ul style="list-style-type: none"> - 'instappen' gebruiken om leerlingen te motiveren en te brengen tot het stellen van vragen en het formuleren van problemen (synthese); - uitleggen aan welke eisen een doceerles bij geschiedenis moet voldoen (begrip); - uitleggen waarom het onderwijsleergesprek bij geschiedenis een effectieve werkvorm is (begrip); - doceren en het onderwijsleergesprek richten op de overdracht van kennis van gebeurtenissen, verschijnselen, ontwikkelingen en personen (synthese); - doceren en het onderwijsleergesprek richten op de uitleg van begrippen (synthese); - doceren en het onderwijsleergesprek richten op historische redeneerwijzen (synthese). 	<p>Een begrip uitleggen gebeurt in drie stappen: vaststellen wat leerlingen zich erbij voorstellen; het begrip concretiseren; de mate waarin de leerlingen het begrip beheersen controleren en uitbreiden. Voor de eerste twee stappen is doceren een goede werkvorm, voor de laatste stap het onderwijsleergesprek. Door leerlingen vragenderwijs het begrip op nieuwe situaties toe te laten passen, breiden ze hun kennis van het begrip uit.</p>	<p>Een instap is een manier om leerlingen te motiveren voor het lesonderwerp. Dat kan bijvoorbeeld door te werken met aandachttrekkende afbeeldingen die verwondering wekken en uitnodigen tot het stellen van vragen. Wie lesgeeft over de ontdekkingsreizen kan bijvoorbeeld de afbeelding laten zien die graveur Theodor de Bry in 1590 maakte van de aankomst van Columbus in Amerika. De Bry schetst verschillende taferelen: de ontmoeting met de indianen, waarbij kostbaarheden uitgewisseld worden, indianen die van schrik vluchten voor de Spaanse schepen, soldaten die het christelijke kruis oprichten. Vragenderwijs kunnen motieven en gevolgen van de overzeese expansie aan de hand van deze ene afbeelding met leerlingen geïnventariseerd worden. Zo wordt het lesonderwerp verkend en op speelse manier ingeleid. Bij geschiedenis is het belangrijk om onderwerpen op deze manier tot leven te wekken omdat er vaak niet aan een actuele stand van zaken gerefereerd kan worden.</p>
b. Activerende werkvormen	<p>De student kan:</p> <ul style="list-style-type: none"> - voorbeelden noemen van activerende werkvormen die zich goed lenen voor de geschiedenisles (toepassen); - uitleggen wat de meerwaarde van activerende werkvormen voor de geschiedenisles is (begrip); - activerende werkvormen toepassen die zelfstandig (ver)werken bij geschiedenis aantrekkelijker en effectiever maken (toepassen). 	<p>Voorbeelden van activerende werkvormen zijn: een beeldpresentatie maken, op tafel kaartjes met oorzaken en gevolgen van een bepaald verschijnsel in het juiste verband leggen, een debat of discussie voeren, een spel maken. Activerende werkvormen maken het denken van leerlingen beter zichtbaar. Dat vergemakkelijkt het geven van feedback.</p>	<p>Het maken van opdrachten uit werkboeken is een veelvoorkomende werkvorm in de geschiedenisles. Voor leerlingen die veel behoefte hebben aan structuur kan dat een prettige manier van werken zijn. Het zet leerlingen echter niet altijd aan tot actief historisch denken. Daar zijn vele manieren voor, bijvoorbeeld door leerlingen zelf proefwerkvragen te laten formuleren, door ze vergelijkingen te laten maken (van personen, gebeurtenissen of verschijnselen) of door ze beslissingen te laten nemen in een (spannend) historisch vraagstuk.</p>

Domein 2: Vakdidactiek				Vervolg
Subdomein 2.3: Werkvormen				Vervolg
Aspect	Gedragindicatoren	Voorbeelden	Voorbeelden	
c. Geschiedenis buiten school	<p>De student kan:</p> <ul style="list-style-type: none"> - uitleggen door welke invloeden buiten het onderwijs leerlingen een beeld van het verleden krijgen (begrip); - de leefomgeving van de leerling gebruiken als object van omgevingsonderwijs (toepassing); - doelen noemen die met omgevingsonderwijs kunnen worden nagestreefd (kennis); - omgevingsonderwijs voorbereiden en vormgeven (synthese); - museumlessen voorbereiden en vormgeven (synthese). 	Ook zonder onderwijs ontwikkelen leerlingen een beeld van geschiedenis. Ze zien historische speelfilms, lezen historische romans of stripboeken en horen verhalen over vroeger. Op latere leeftijd worden ze zich bewust van hun eigen historiciteit.	Door de conservering van 'geschiedenis' in archieven, musea en speciaal aangewezen monumenten kan bij leerlingen de indruk ontstaan dat verleden en heden weinig met elkaar te maken hebben. Door omgevingsonderwijs leren ze dat de omgeving een product is van een historische ontwikkeling.	
Subdomein 2.4: Evaluatie				
Aspect	Gedragindicatoren	Voorbeelden	Voorbeelden	
a. Functies en evaluatiemiddelen	<p>De student kan:</p> <ul style="list-style-type: none"> - de functies van evaluatie in het geschiedenisonderwijs uitleggen (begrip); - evaluatiemiddelen noemen en uitleggen wanneer die het best kunnen worden ingezet (kennis en begrip); - gebruik maken van divergerende evaluatiemiddelen waarbij het resultaat per leerling uiteenloopt en diverse resultaten goed kunnen zijn, en convergerende toetsvormen waarbij één uitkomst juist is (toepassen). 	Evaluatie geeft leerlingen inzicht in de mate waarin zij de leerstof beheersen en in de wijze waarop zij zich kunnen verbeteren. Om dat inzicht te bereiken volstaat het geven van een cijfer alleen niet. Door nabesprekingen kunnen leerlingen en docent controleren of de opgaven duidelijk zijn geformuleerd, of ze aansluiten bij de leerdoelen en waar het bij de antwoorden van leerlingen aan schort.	Voorbeelden van evaluatiemiddelen zijn schriftelijke toetsen, werkstukken, presentaties en verslagen. Welk middel wordt gebruikt hangt af van de leerdoelen. Wie leerlingen wil leren onderzoeken, zal kiezen voor een verslag of werkstuk als evaluatiemiddel. Wie in korte tijd veel reproductieve kennis wil toetsen, doet er verstandig aan te kiezen voor digitale toetsen met gesloten vragen.	
b. Toetsen samenstellen en beoordelen	<p>De student kan:</p> <ul style="list-style-type: none"> - uitleggen wat bedoeld wordt met de validiteit en betrouwbaarheid van een toets (begrip); - een valide en betrouwbare geschiedenistoets samenstellen (synthese); - verschillende soorten gesloten en open toetsvragen gebruiken (toepassen); - toetsvragen formuleren die voldoen aan technische kwaliteitscriteria (synthese); - een correctiemodel voor convergerende en divergerende toetsvormen maken, bestaande uit de juiste antwoorden, een scoringsvoorschrift en de wijze waarop de uitslag wordt berekend (synthese); - beoordelingen van toetsen gebruiken bij het determineren van het niveau van de leerling (toepassen). 	Een toets is valide als gemeten wordt wat de bedoeling was en als er overeenstemming is met de onderwijsdoelen. Een toets is betrouwbaar als er weinig meetfouten worden gemaakt, bijvoorbeeld door goede duidelijke vraagstellingen en een goede beoordeling.	Als tussen experts overeenstemming bestaat over het juiste antwoord, dan is de toetsvraag goed van kwaliteit. Als bij de toetsvraag 'Wie was de belangrijkste naoorlogse Nederlandse premier?' Willem Drees als enige antwoord goed wordt gerekend, dan is de vraag niet goed. Over de juistheid van dit antwoord zou tussen experts onherroepelijk discussie ontstaan.	

Domein 3: Historisch redeneren			
Subdomein 3.1: Verzamelen			
Aspect	Korte inhoudsomschrijving	Voorbeelden	Voorbeelden
a. Bron	Een bron is een overblijfsel uit het verleden, geschreven of ongeschreven, op basis waarvan feiten over de menselijke cultuur worden vastgesteld. Het is dus materiaal dat gebruikt wordt als bewijs in een redenering. Bewijsmateriaal is daarom eigenlijk een beter woord. In principe kan alles bewijsmateriaal zijn. Niet de aard van het materiaal, maar de wijze waarop het gebruikt wordt in een redenering bestempelen iets tot 'bron'.	(Tijdvak 4) Een archeoloog kan op basis van een door opgravingen blootgelegde middeleeuwse stadsmuur iets zeggen over de ontstaansgeschiedenis van die stad. De stadsmuur wordt dan als bron gebruikt. Als die muur door graafwerkzaamheden toevallig bloot komt te liggen en er is niemand die zich ervoor interesseert, dan hebben we te maken met een overblijfsel en niet met een bron. Aan de muur wordt immers geen historische kennis ontleend.	(Tijdvak 7) Eigenaren van Surinaamse plantages gaven de Afrikaanse slaven die ze kochten 'westerse' namen als Jan, Cecilia, Clovis of Allard. Dat kun je lezen in 18e-eeuwse bedrijfsboeken van slavenplantages. Achter de naam stonden eigenschappen als 'groot', 'sterk', 'ziek' of 'zwanger'. Je kunt eruit opmaken dat de slavenhouders hun slaven zagen als bezit waar ze op zakelijke, economische wijze mee omgingen.

Domein 3: Historisch redeneren			Vervolg
Subdomein 3.1: Verzamelen			Vervolg
Aspect	Korte inhoudsomschrijving	Voorbeelden	Voorbeelden
b. Vraagstelling	Een vraag- of probleemstelling geeft richting aan een onderzoek en bepaalt daarmee de redenering waarin bewijsmateriaal zal worden gebruikt. Bronnen leveren bepaalde informatie op in combinatie met een vraagstelling. De ene vraagstelling ontlokt aan hetzelfde materiaal andere informatie dan de andere vraagstelling. Bronnen kunnen de onderzoeker op nieuwe ideeën en nieuwe vraagstellingen brengen. Er is altijd een wisselwerking tussen het stellen van vragen en het bestuderen van bronnen.	(Tijdvak 4) In de 14e eeuw onderwierp de kerk de inwoners van het Franse bergdorp Montailou aan een inquisitie naar ketterij. De verhoren van de dorpelingen resulteerden in een uitgebreid inquisitiedossier dat veel informatie biedt aan wie geïnteresseerd is in ketterij en de bestrijding ervan door de kerk. Historicus Le Roy Ladurie haalde ook andere informatie uit de verhoren: het leven van een herder, het liefdesleven van de dorpspastoor, het harde bestaan van boeren, de hartstochten van de burchtvrouw. Omdat hij andere vragen stelde, leverde de bron nieuwe informatie op.	(Tijdvak 6) De Britse historicus Simon Schama schreef een boek over de Nederlandse cultuur in de Gouden Eeuw waarin hij veronderstelde dat de calvinistisch ingestelde Nederlanders in gewetensnood kwamen door de rijkdom die hen ten deel viel. Vanuit deze hypothese hield hij vele soorten bronnen tegen het licht, bijvoorbeeld prenten van walvissen die aan de kust waren aangespoeld, een gebeurtenis die toen werd opgevat als een onheilspellende boodschap: zoveel gratis rijkdom zou de toorn van God opwekken. Door Schama's vraagstelling leverden documenten nieuwe informatie.
c. Bruikbaarheid van bronnen	Een bron is bruikbaar als hij informatie oplevert voor de gestelde onderzoeksvraag. Bronnen die op geen enkele manier in verband kunnen worden gebracht met een vraag, zijn onbruikbaar (irrelevant) voor die vraag.	(Tijdvak 2) Wie onderzoek doet naar romanisering in het Romeinse rijk, heeft veel aan de grafsteen van Marcus Traianus Gumattius die bij opgravingen in Dodewaard werd gevonden. Gumattius was een Germaan die in de eerste eeuw na Chr. als ruiter in het Romeinse leger diende. Na zijn diensttijd kreeg hij het Romeinse burgerrecht, wat op te maken is uit zijn dieldelige naam. Een relevante bron dus voor een onderzoek naar romanisering.	(Tijdvak 3) Voor wie geïnteresseerd is in Germaanse cultuur van de Friezen vóór de kerstening door missionarissen als Bonifatius en de onderwerping door de Franken in de 8e eeuw, is de Lex Frisionum ('Wet der Friezen') uit omstreeks 790 een bruikbare bron. In dit wetboek was in opdracht van Karel de Grote het gewoonterecht van de Friezen vastgelegd. In het wetboek staan de straffen die de Friezen oplegden aan daders van diefstal, moord, verkrachting, verminking of heiligschennis. Omdat het gewoonterecht van generatie op generatie mondeling was overgeleverd, mogen we ervan uitgaan dat de Lex Frisionum te gebruiken is als bron om de cultuur van de Friezen vóór de onderwerping door de Franken rond 750 te bestuderen. Het spreekt vanzelf dat de Lex Frisionum voor een onderzoek naar de opkomst van de islam in dezelfde periode niet relevant is.
d. Betrouwbaarheid van bronnen	De betrouwbaarheid van een bron wordt bepaald door de bedoelingen van de maker en informatie waarover hij beschikte. Daarnaast is relevant de mate van openbaarheid die de bron had ten tijde van de samenstelling ervan: is de bron in de tijd waarin die is gemaakt direct gepubliceerd of werd deze geheim gehouden en/of voor privédoeleinden gebruikt? Een ander onderscheid is dat tussen bewuste en onbewuste bronnen. Is de maker zich ervan bewust geweest dat zijn product later als informatiebron zou worden gebruikt (bewuste bron) of wordt het materiaal later toevallig gevonden en gebruikt (onbewuste bron)?	(Tijdvak 3) In de 6e eeuw publiceerde bisschop Gregorius van Tours De Geschiedenis van de Franken. Gregorius beschrijft onder andere de bekering van Clovis tot het christendom in het jaar 496, in de ogen van de bisschop een belangrijke gebeurtenis. Het is daarom niet verwonderlijk dat Gregorius zó over Clovis schreef, dat latere generaties wel een zeer gunstige indruk van hem moesten krijgen. Een bewuste bron dus, geschreven met een duidelijk doel.	(Tijdvak 9) In de eerste jaren na de Russische revolutie wilde de bolsjewistische propaganda de wereld doen geloven dat arbeiders en boeren een beter leven hadden dan in de tijd van de tsaar. Uit vertrouwelijke stukken van de geheime dienst blijkt echter dat de bevolking morde over stijgende voedselprijzen en overijverige partijfunctionarissen die het zaaigoed bij de boeren weghaalden. Zulke 'onbewuste' archiefstukken vormen in dit geval een goudmijn voor de historicus die op zoek is naar de 'waarheid'.
e. Representativiteit van bronnen	Een bron kan op twee manieren representatief zijn: ofwel omdat er (veel) meer soortgelijke bronnen bestaan waaruit ongeveer hetzelfde informatie die uit de bron kan worden opgemaakt geldig is voor een groot aantal situaties. Dat laatste is afhankelijk van de soort bron. Vaak moet ervoor worden gewaakt uit één toevallige bron algemene conclusies te trekken.	(Tijdvak 10) Op een foto uit 1970 staan fleurig uitgedoste, langharige jongeren met hun handen naar de hemel gereikt en met de ogen gesloten te dansen. Hippiërs op een popfestival, in extase en onder invloed van drugs, zo lijkt het. Het is verleidelijk om te denken dat alle jongeren in de jaren zeventig zo waren, maar het ging om een kleine groep. De jongeren op de foto waren niet representatief voor jongeren in het algemeen. Je moet dus voorzichtig zijn met het trekken van conclusies.	(Tijdvak 4) In 1276 schonk Floris V in een oorkonde de 'mensen die aan de dam in de Amstel wonen' tolvrjheid. Wie wil weten hoe bijzonder dit was, dient in de archieven na te gaan of Floris meer oorkonden met dezelfde strekking deed uitgaan. Dat was zo. De Amsterdamse oorkonde is in dit geval dus een representatieve bron. Je kunt er algemene conclusies over het beleid van Floris op baseren.

Domein 3: Historisch redeneren			Vervolg
Subdomein 3.1: Verzamelen			Vervolg
Aspect	Korte inhoudsomschrijving	Voorbeelden	Voorbeelden
f. Feit	Een feit is een uitspraak over het verleden op grond van betrouwbare en representatieve bronnen. Een feit is een bewering die het resultaat is van een redenering, waarbij bewijzen worden aangevoerd. Een feit is niet hetzelfde als een gebeurtenis. Gebeurtenissen behoren tot het verleden, feiten niet. Feiten zijn overeengekomen vaststellingen over gebeurtenissen.	(Tijdvak 3) In 800 werd Karel de Grote in de Sint-Pieterskerk in Rome door paus Leo III tot keizer gekroond. Volgens zijn hofschrijver Einhard was Karel door deze pauselijke daad zeer verrast en was hij nooit de kerk binnengegaan als hij geweten had wat er ging gebeuren. Het is niet erg waarschijnlijk dat Karel van niets wist. Geen enkele ander bron bevestigt dit. Je kunt dat dus niet als feit aannemen.	(Tijdvak 8) Tot de sociale kwestie in de 19 ^e eeuw behoorden de zware omstandigheden waarin fabrieksarbeiders werkten. 'Zwaar' is een constatering die niet zonder meer als feit kan worden aangenomen. Ook in het pre-industriële tijdperk waren de arbeidsomstandigheden naar hedendaagse begrippen zwaar. Toch zijn er genoeg bronnen die aantonen dat het fabriekswerk naar de maatstaven van toen zwaar was. De parlementaire enquête naar de toestand in fabrieken uit 1886 levert daarvoor bijvoorbeeld overstelpend bewijs.
Subdomein 3.2: Ordenen			
Aspect	Korte inhoudsomschrijving	Voorbeelden	Voorbeelden
a. Verandering en continuïteit	Bij vergelijking van twee situaties kan blijken dat sommige dingen veranderd zijn terwijl andere hetzelfde zijn gebleven. Een verandering valt op tegen de achtergrond van wat niet veranderd is. Deze twee begrippen (verandering en continuïteit) hangen daarom onlosmakelijk met elkaar samen: nooit verandert alles, nooit blijft alles hetzelfde. Zonder het één bestaat het ander niet. Het hangt van de vraagstelling en het perspectief van de beschouwer af of verandering dan wel continuïteit opvallen. Omdat veranderingen vaak veel aandacht trekken, ligt daarop bij het beschrijven van geschiedenis vaak onevenredig veel accent.	(Tijdvak 2) Toen in Rome de republiek werd vervangen door het principaat was dat een politieke revolutie met ingrijpende gevolgen voor de bovenlaag van de samenleving. Maar voor een groot deel van de inwoners van het rijk (bv. boeren, handelaren, ambachtslieden) veranderde er niet zoveel.	(Tijdvak 9) De periode van de Duitse bezetting van Nederland werd door Nederlanders ervaren als een ingrijpende verandering in hun leven. Zij verloren hun vrijheid en werden door een buitenlandse bezetter overheerst. Maar op sociaal, economisch en cultureel gebied bleef de oude onderstroom bestaan. Na afloop van de oorlog bleek dat bv. de verzuijing niet was verdwenen.
b. Bijzonder en algemeen (vergelijkingen)	Bij vergelijkingen tussen twee situaties kan blijken dat een bepaalde situatie 'bijzonder' is omdat zij een uitzondering vormt op algemeen voorkomende verschijnselen. Met behulp van een algemeen begrip (bijvoorbeeld 'revolutie') kunnen twee soortgelijke ontwikkelingen (beide revoluties genoemd) met elkaar worden vergeleken. Daarbij zullen gemeenschappelijke kenmerken kunnen worden vastgesteld (het algemene) en bijzondere kenmerken die voor elk van beide revoluties afzonderlijk gelden. Met algemene begrippen (sleutelbegrippen) komt men dus vaak op het spoor van het bijzondere en het algemene.	(Tijdvak 7) Hoewel de Franse en Amerikaanse revolutie in ontstaan, verloop en gevolgen flink van elkaar verschillen, wordt voor beide gebeurtenissen het woord 'revolutie' gebruikt. Blijkbaar waren de gevolgen van beide gebeurtenissen ingrijpend. Het gebruik van het begrip revolutie leidt automatisch tot de vraag: welke gevolgen waren dat dan? Zo worden beide revoluties met elkaar vergeleken waarbij verschillen en overeenkomsten naar voren komen.	(Tijdvak 4) We kennen het begrip 'oorlog'. Kenmerk van een dergelijk begrip is dat er gevechten plaatsvinden. Vergelijk je de Engelse wijze van oorlogvoering in bv. de 11 ^e eeuw (slag bij Hastings) met die van de 14 ^e eeuw (Honderdjarige Oorlog), dan zie je dat de strijdwijze drastisch is gewijzigd en dat de invoering van de infanterie leidt tot verminderde invloed van de adel en grotere macht van de burgerij.
c. Historische ontwikkeling	Door de beschrijving van een reeks met elkaar samenhangende veranderingen tegen de achtergrond van continuïteiten komt men tot de vaststelling van een 'historische ontwikkeling'. De samenhang tussen veranderingen en deze zien als onderdelen van één samenhangend patroon of verhaal is een kwestie van interpretatie achteraf. Een historische ontwikkeling 'is' er niet, 'vindt niet plaats', maar wordt achteraf in een beschrijving van gebeurtenissen gezien.	(Tijdvak 2) In boeken over de Atheense democratie hebben sommige schrijvers de neiging Solon en Peisistratos te zien als min of meer noodzakelijke stappen in de ontwikkeling naar een democratisch bestel. Beide leiders hadden natuurlijk geen flauw idee van latere gebeurtenissen die uiteindelijk tot de democratie leidden. Achteraf proberen we te reconstrueren hoe die democratie is ontstaan en creëren dan een ontwikkeling die men destijds niet kon zien.	(Tijdvak 10) Wij leven in het digitale tijdperk en in een periode van globalisering. Dat kunnen we nu wel vaststellen. Maar op dit moment kunnen wij niet voorspellen welke de uiteindelijke gevolgen zullen zijn. Over enkele eeuwen zullen historici boeken schrijven over onze tijd en daarin een ontwikkeling schetsen. Wij kunnen slechts gissen naar wat zij zullen schrijven.

Domein 3: Historisch redeneren				Vervolg
Subdomein 3.2: Ordenen				Vervolg
Aspect	Korte inhoudsomschrijving	Voorbeelden	Voorbeelden	
d. Tempo van verandering	Sommige veranderingen voltrekken zich in hoog tempo, andere nemen vele jaren of zelfs eeuwen in beslag. Zo onderscheidt men wel het 'evenementiële' niveau van verandering (dat van gebeurtenissen, relatief snel), het 'conjuncturele' niveau (dat van trends, gemiddeld), en het 'structurele' niveau (dat van stelsels die zeer langzaam veranderen). In verband met dit laatste is gewezen op de hardnekkigheid en de lange duur (longue durée) van veel verschijnselen in de geschiedenis.	(Tijdvak 4) De Zwarte Dood die omstreeks 1350 in Europa rondwaarde, betekende voor de tijdgenoten een ongekende periode van onzekerheid. Velen stierven (evenementieel), erfenissen moesten worden verdeeld, verlaten landerijen kregen een nieuwe eigenaar, verschuivingen traden op in lonen en prijzen (conjunctureel), maar een fenomeen als horigheid onderging slechts weinig verandering (structureel).	(Tijdvak 4) De uitvinding van de boekdrukkunst leidde ertoe dat werken in hoog tempo massaal konden worden vermenigvuldigd (evenementieel). Dat leidde tot snellere verspreiding van kennis, van opvattingen en ideeën en van wetenschap (structureel). Maar zolang een groot deel van de mensheid ongeletterd bleef veranderde er voor dat deel niet veel. Zij bleven verstoken van kennis (structureel).	
e. Factoren die veranderingen bepalen	Hardnekkige structuren kunnen veranderingen lang tegenhouden of zeer moeilijk maken. Bij afwezigheid hiervan en bij veranderingbevorderende factoren (bijvoorbeeld snelheid van informatie, technische mogelijkheden) kunnen veranderingen sneller gaan.	(Tijdvak 8) Dat de industriële revolutie in Groot-Brittannië ontstond, kwam door gunstige economische en politieke omstandigheden. Frankrijk en Duitsland industrialiseerden later. De versplintering van het grondbezit in Frankrijk en de feudale relaties in Duitsland waren daar factoren die een snelle industrialisatie verhinderden.	(Tijdvak 2) De plebejers poogden tijdens de Standenstrijd in Rome dezelfde rechten te krijgen als de patriciërs. Dat kostte meer dan 200 jaar. De patriciërs vormden een hecht blok en waren de grondbezitters; de plebejers hadden niet allemaal dezelfde belangen en waren voor het overgrote deel arm. Dat zijn allemaal structurele oorzaken van de lange duur van de Standenstrijd.	
f. Het belang van veranderingen	Veranderingen worden soms als 'diepgaand' of 'ingrijpend' gekarakteriseerd, soms als 'oppervlakkig' of 'van voorbijgaande aard'. Het belang van veranderingen heeft in principe te maken met twee zaken: het aantal mensen dat de invloed ervan ondergaat, en de mate waarin hun levensomstandigheden zich wijzigen.	(Tijdvak 3) De kerstening van het westelijk deel van Europa omschrijven we als een diepgaande verandering. In de eerste plaats omdat veel mensen hun oude geloof verruilden voor een nieuw geloof. Daarnaast groeide de macht van de kerk, waardoor de machtsverhouding tussen de geestelijke en de wereldlijke macht anders kwam te liggen.	(Tijdvak 3) In de westerse geschiedschrijving plegen we de tijd van circa 800 tot 1000 aan te duiden als 'de tijd van de Noormannen'. Hoezeer ook de tijdgenoten onder de indruk waren van en bang voor mogelijke aanvallen, toch trad er geen diepgaande verandering op in de samenleving. Weliswaar zijn kloosters geplunderd en zijn er vernielingen aangericht, fundamenteel veranderde er weinig.	
g. Periodisering	Afhankelijk van vraagstelling en perspectief worden bij vergelijking van twee tijdstippen in de geschiedenis overwegend continuïteit dan wel overwegend (ingrijpende) veranderingen vastgesteld. Op grond van de laatste komt men dan veelal tot de indeling van perioden en tijdvakken. Deze zijn afhankelijk van het perspectief dat men heeft. Een periodisering kan vanuit een bepaalde maatschappelijke invalshoek (politiek, sociaaleconomisch en cultureel) geconstrueerd worden. Ook kan dat vanuit een geografische invalshoek (lokaal, regionaal, nationaal, continentaal en mondiaal) gebeuren.	(Tijdvak 2) Nederlandstalige handboeken over de oudheid behandelen doorgaans de periode van circa 3000 v.C. tot 476 n.C. Het criterium om de oudheid rond 3000 te laten beginnen vormt het feit dat er een schriftcultuur ontstaat. Het einde van de periode wordt op grond van een politiek criterium bepaald: het Romeinse rijk hield op te bestaan. Engelstalige handboeken hebben de neiging het einde van de oudheid te plaatsen in de 3e eeuw omdat dan boeren aan de grond worden gebonden en er staatjes in de staat beginnen te ontstaan. Dan beginnen volgens die handboeken de middeleeuwen met kenmerken als horigheid en versplintering van de macht.	(Tijdvak 3) Wie in China geschiedenisonderwijs volgt zal in de schoolmethodes niet gauw het tijdvak van 'monniken en ridders' kunnen vinden, laat staan dat dat samenvalt met de jaren van circa 500 tot 1000. Deze periodisering heeft dus een eurocentrisch karakter. Vanuit een Aziatisch of Chinees perspectief zou een periodisering er anders uit komen te zien.	
Subdomein 3.3: Verklaaren				
Aspect	Korte inhoudsomschrijving	Voorbeelden	Voorbeelden	
a. Oorzaak	Een gebeurtenis of stand van zaken wordt aangeduid als 'oorzaak' als deze een andere gebeurtenis of stand van zaken heeft teweeggebracht. Afgezien van oorzaken die optreden in het kader van natuurwetten (het verhitten van het water is er de oorzaak van dat het gaat koken) zijn oorzaken buitengewoon moeilijk exact en onomstreden vast te stellen. Bij geschiedenis is er vaak eerder sprake van een 'aannemelijke verklaring'.	(Tijdvak 10) Als oorzaak voor de expansieve politiek van Stalin in de Oostbloklanden in de jaren na 1945 zou kunnen worden genoemd dat hij vooral een nieuwe aanval vanuit het westen wilde voorkomen. Dat is een aannemelijke verklaring, maar daarnaast speelden ook andere factoren een rol (bijvoorbeeld de wens om stapsgewijs de communistische wereldrevolutie te realiseren).	(Tijdvak 9) Als oorzaak van het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog kan worden genoemd dat Europa was verdeeld in twee sterke, zwaar bewapende machtsblokken die scherp tegenover elkaar stonden. Dit is een aannemelijke verklaring, maar daar kan tegen worden ingebracht dat eerdere incidenten vóór 1914 met een sisser waren afgelopen, juist vanwege de dreiging van een grote oorlog.	

Domein 3: Historisch redeneren			Vervolg
Subdomein 3.3: Verklaaren			Vervolg
Aspect	Korte inhoudsomschrijving	Voorbeelden	Voorbeelden
b. Gevolg	Een gebeurtenis of stand van zaken wordt aangeduid als 'gevolg' als deze door een andere gebeurtenis of stand van zaken is teweeggebracht. Afgezien van gevolgen die optreden in het kader van natuurwetten (het koken van het water is een gevolg van het verhitten ervan) zijn gevolgen buitengewoon moeilijk exact toe te schrijven aan bepaalde oorzaken. Bij geschiedenis is er vaak eerder sprake van een 'aannemelijke verklaring' voor een bepaald verschijnsel dan dat dit rechtstreeks toe te schrijven is aan een oorzaak. Een gewoonte is gevolgen nooit af te leiden uit één oorzaak (geen monocausaliteit bij geschiedenis).	(Tijdvak 9) Het ongekend grote aantal slachtoffers onder de soldaten aan het westelijk front tijdens de Eerste Wereldoorlog is een gevolg van het feit dat voor het eerst industrieel vervaardigde wapens (repeteergeweer, mitrailleur, kanonnen van een zwaar kaliber) op grote schaal werden gebruikt. Maar ook andere factoren waren van invloed, zoals de falende militaire strategie en het feit dat er gebruik werd gemaakt van zeer omvangrijke dienstplichtlegers.	(Tijdvak 8) De daling van de kindersterfte in de 19 ^{de} eeuw is een gevolg van het ijveren van medici voor betere hygiëne in de grote steden, maar ook van andere factoren zoals een hogere levensstandaard van de arbeiders en het feit dat politici bereid waren te investeren in de infrastructuur van de steden (waterleiding en riolering).
c. Opvattingen, waarden en belangen als oorzaken	Persoonlijke drijfveren van mensen spelen bij geschiedenis vaak een grote rol in verklaringen. Mensen kunnen gedreven worden door hun overtuiging of hun opvattingen die vaak gebaseerd zijn op bepaalde waarden (bijvoorbeeld een geloofsovertuiging). Ook belangen (bijvoorbeeld winst of behoud van eerbaarheid) kunnen iemand ergens toe drijven.	(Tijdvak 8) Bij het moderne imperialisme speelde de opvatting dat de koloniale mogendheden een beschavingsmissie in de wereld hadden, een belangrijke rol. Dit hangt samen met een westers, christelijk waardenstelsel dat uitging van de eigen superioriteit ten opzichte van niet-westerse culturen. Ook waren er belangen in het spel (bijvoorbeeld het verwerven van grondstoffen of het veiligstellen van een invloedssfeer).	(Tijdvak 9) Na de Eerste Wereldoorlog werden nieuwe nationale staten in Midden-Europa en op de Balkan gevormd vanuit de opvatting dat volkeren zelfbeschikkingsrecht moesten hebben. Dit hing samen met een liberaal en democratisch waardenstelsel dat teruggaat tot de Verlichting. Maar in veel van deze landen ontstonden al snel dictaturen die gebaseerd waren op antidemocratische waardenstelsels.
d. Relatief gewicht van oorzaken	Bij het geven van verklaringen worden veelal verschillende soorten oorzaken betrokken: de omstandigheden van de tijd, de motieven van betrokken mensen, plotselinge gebeurtenissen die iets aan het rollen brengen. Daarbij wordt onderscheid gemaakt tussen structurele oorzaken (omstandigheden) en incidentele oorzaken (gebeurtenissen). Veelal is men geneigd aan structurele oorzaken een meer doorslaggevend belang toe te kennen dan aan incidentele.	(Tijdvak 9) Een incidentele oorzaak van de grote crisis van de jaren dertig is het speculeren met aandelen op de Amerikaanse beurs met behulp van geleend geld. Meer structurele oorzaken zijn de onevenwichtigheid in de wereldeconomie ten gevolge van de Eerste Wereldoorlog (enorme economische expansie tijdens de oorlog en vervolgens overproductie daarna) en toenemend protectionisme in de jaren twintig.	(Tijdvak 9) Een incidentele oorzaak van de Tweede Wereldoorlog is de door Hitler bevolen Duitse aanval op Polen in september 1939, met als motief het veroveren van 'levensruimte' voor het Duitse volk in Midden-Europa. De structurele oorzaken zijn onder meer de onevenwichtige machtsverhoudingen in Europa na de Eerste Wereldoorlog (een te sterke positie van Duitsland ten opzichte van Engeland en Frankrijk), het isolationisme van de Verenigde Staten en de doorwerking van de wereldcrisis in Duitsland en Japan.
e. Verklaring (het gehele stelsel van oorzakelijke verbanden)	Een redenering waarin een geheel van structurele en incidentele oorzaken aan bod komt, en waarbij een onderlinge afweging plaatsvindt van het relatieve belang van de verschillende oorzaken, wordt een 'verklaring' genoemd. Gezien het interpretatieve karakter van de samenstellende delen in zo'n redenering (de aangeduide oorzaken en hun wegging) is een historische verklaring vaak in hoge mate interpretatief, soms ronduit speculatief.	(Tijdvak 5) Het uitbreken van de Nederlandse Opstand is te verklaren aan de hand van politieke factoren (bijvoorbeeld verzet van de adel en de stedelijke burgerij tegen toenemend centralisme van de landsheer), economische factoren (verzet van met name de stedelijke burgerij tegen een toenemende belastingdruk en belemmeringen van het handelsverkeer) en religieuze factoren (het streven van protestanten naar vrije godsdienstuitoefening). Het gewicht dat toegekend moet worden aan dergelijke oorzaken is lastig te bepalen, te meer daar sommige oorzaken ook sterk samenhangen (zo is de strijd tegen kettervervolgning niet alleen een religieus maar ook een politiek strijdpunt).	(Tijdvak 10) De opkomst van protestbewegingen in Nederland in de jaren zestig kan verklaard worden met behulp van het begrip 'generaties': een conflict tussen de gezagsdragers van de vooroorlogse generatie (gevormd in een tijd van crisis en schaarste) en de naoorlogse babyboomgeneratie (gevormd in een tijd van ongekende welvaart). De nadruk ligt dan op de confrontatie tussen twee mentaliteiten. Op zich is dit een heldere verklaring, maar het probleem is dat veel protestbewegingen juist geleid werden door mensen die niet tot de babyboomgeneratie behoorden. En dus zijn er weer aanvullende verklaringen nodig.

Domein 3: Historisch redeneren			Vervolg
Subdomein 3.3: Verklaaren			Vervolg
Aspect	Korte inhoudsomschrijving	Voorbeelden	Voorbeelden
f. Gevolgen op langere en kortere termijn	Bij het aanduiden van een bepaalde gebeurtenis of stand van zaken als gevolg van een andere worden verschillende tijdsduren gehanteerd. Onmiddellijk optredende gevolgen worden 'gevolgen op korte termijn' genoemd, later optredende gevolgen worden 'gevolgen op langere termijn' genoemd. Naarmate de termijn tussen oorzaak en gevolg langer is, is het oorzakelijk verband veelal speculatiever.	(Tijdvak 8) Als onderdeel van het moderne imperialisme werd rond 1900 een begin gemaakt met het scholen van inlandse elites om ze in te zetten in het koloniale bestuursapparaat. Dat leverde op de korte termijn dus geschoolde inlandse ambtenaren op. Een gevolg op de langere termijn was dat westers geschoolde elites overgingen tot het stichten van nationalistische bewegingen (dit was met name rond de Eerste Wereldoorlog in Azië het geval).	(Tijdvak 8) De aanleg van spoorwegen in West-Europa in de 19de eeuw leverde op de korte termijn voor het vervoer van reizigers en goederen grote voordelen op (tijdwinst en kostenbesparing). Op de langere termijn spelen de spoorwegen een belangrijke rol in het verdwijnen van regionale verschillen binnen één land (bijvoorbeeld het verdwijnen van dialecten, de invoering van een nationale tijd, de opkomst van nationale politieke partijen).
g. Bedoelde en onbedoelde gevolgen	Bij vergelijking van (persoonlijke) motieven (waarden/belangen) met de uitkomst van een bepaald gebeuren blijkt dat zeer vaak sprake is van onbedoelde gevolgen. Bij vrijwel iedere oorlog is het de bedoeling van beide partijen dat ze winnen. Toch verliest er steeds één: een onbedoeld gevolg. Het vaak voorkomen van onbedoelde gevolgen maakt het lastig om persoonlijke motieven effectief te gebruiken als oorzaak in een verklarende redenering omdat de uitkomst onvoorspelbaar is. Toch spelen ze in veel verklaringen noodzakelijkerwijs een belangrijke rol.	(Tijdvak 9) Een bedoeld gevolg van de Duitse opmars door België in augustus 1914 was dat de Franse troepen aan de Duits-Franse grens werden ontweken. Onbedoeld gevolg was dat Groot-Brittannië in de oorlog betrokken werd omdat de Belgische neutraliteit geschonden werd.	(Tijdvak 5) Een bedoeld gevolg van de matiging van de plakaten tegen de ketteren door Margaretha van Parma in 1566 was om rust in de Nederlandse gewesten te herstellen. Een onbedoeld gevolg was dat calvinistische groepen nu beter hun aanhang konden mobiliseren en overgingen tot het verwijderen van beelden uit de katholieke kerken (beeldenstorm).
h. Relatief gewicht van gevolgen	Gevolgen worden soms als 'diepgaand' of 'ingrijpend' gekarakteriseerd, soms als 'oppervlakkig' of 'van voorbijgaande aard'. Het belang van gevolgen heeft in principe te maken met twee zaken: het aantal mensen dat de invloed ervan ondergaat, en de mate waarin hun levensomstandigheden zich wijzigen.	(Tijdvak 8) De kinderwet van Van Houten (1874) waarbij kinderarbeid in fabrieken en werkplaatsen werd verboden, maakte geen volledig einde aan deze wantoestand. Belangrijker was een mentaliteitsverandering die op de lange termijn bij politici, werkgevers en ouders plaatsvond. Steeds meer mensen raakten ervan overtuigd dat kinderen minimaal de lagere school moesten afronden voordat ze aan het werk gezet konden worden. Door een stijging van de levensstandaard werd dit langzamerhand ook mogelijk.	(Tijdvak 10) De invoering van de anticonceptiepil in Nederland in de jaren zestig was een belangrijke factor in het kleiner worden van gezinnen. De pil werd op grote schaal gebruikt. Het verzet van de paus tegen geboortebeperving had in Nederland heel weinig effect. Er werd wel veel over de uitspraken van de paus gediscussieerd maar intussen stapten ook veel katholieke vrouwen over op de pil.

Domein 3: Historisch redeneren			Vervolg
Subdomein 3.4: Beeldvormen			
Aspect	Korte inhoudsomschrijving	Voorbeelden	Voorbeelden
a. Beeld (van het verleden)	De weergave van gebeurtenissen en standen van zaken uit het verleden die het resultaat is van een historisch onderzoek noemt men een 'beeld' van het verleden. Hierbij moet bedacht worden dat de gehele geschiedenis bestaat uit dergelijke beelden. De verleden werkelijkheid bestaat immers niet meer.	(Tijdvak 6) Voor het conflict tussen de Nederlanden en Spanje tussen 1566 en 1648 heeft men lang het beeld gebruikt van een oorlog tegen een vreemde mogendheid. Men noemde dit conflict dan ook de Tachtigjarige Oorlog. Later spraken historici liever over 'De Nederlandse Opstand' omdat zij het zagen als een opstand tegen een legitieme vorst. Tegenwoordig is de term 'burgeroorlog' in zwang; het ging niet alleen om de tegenstellingen tussen vorst en onderdanen, maar ook om een gewapend conflict tussen onderdanen onderling, bijvoorbeeld tussen protestantse en katholieke 'Nederlanders'. Het verleden zelf is daarmee niet veranderd, het beeld ervan wel.	(Tijdvak 1) Het beeld van het leven van de jagers-verzamelaars is in de afgelopen decennia veranderd. Lang heeft men aangenomen dat jagers-verzamelaars het slechter hadden dan volken die op landbouw waren overgegaan. Onderzoek naar hedendaagse jagers-verzamelaars heeft aangetoond dat zij in sommige gebieden maar heel weinig werken, het werk veel afwisselender is dan werken in de landbouw en dat zij weinig schaarste kennen doordat ze geen last hebben van misoogsten. Mede daardoor is het beeld van de vroegste jagers-verzamelaars bijgesteld.
b. Inleving	Gesteld wordt vaak dat voor het ontwerpen van een zo goed mogelijk beeld zoveel mogelijk moet worden geprobeerd zaken 'vanuit de tijd zelf' te bezien. Dit is per definitie nooit voor honderd procent mogelijk. Altijd zal sprake zijn van een perspectief vanuit een latere tijd. Het is wenselijk zich hiervan bewust te zijn en te trachten de effecten ervan zoveel mogelijk te minimaliseren.	(Tijdvak 2) Als we het normen- en waardenpatroon van mensen in de oudheid willen begrijpen, dan zullen we ons moeten verplaatsen in mensen die in een samenleving leefden waarin de slavernij zo vanzelfsprekend was, dat niemand het verschijnsel slavernij ooit heeft willen afschaffen. Bij gebrek aan een dergelijke vorm van inleving blijven we deze mensen te veel vanuit onze eigen samenleving beschouwen als medeplichtigen of slachtoffers van een afschuwelijk verschijnsel.	(Tijdvak 9) Tot op de dag van vandaag zijn er Russen die beweren dat Stalin niets geweten heeft van de terreurdaden die onder zijn bewind zijn gepleegd in de communistische Sovjet-Unie. Dit kan alleen begrepen worden als we ons inleven in de situatie van die mensen, die soms zo beïnvloed zijn door de censuur, indoctrinatie, propaganda en staatsterreur, dat zij zich maar moeilijk een andere beeld van het verleden toelaten.
c. Standplaatsgebondenheid	Men is gebonden aan een bepaalde positie en perspectief voor zover het niet mogelijk is zich van daaruit naar een andere positie te verplaatsen. Dit is dus de tegenhanger van 'inleving', de factor die inleving nooit echt goed mogelijk maakt. Het duidelijkst zijn wij gebonden aan onze positie in de tijd omdat reizen in de tijd nu eenmaal niet mogelijk is. De wetenschap 'hoe iets afloopt' behoort daarom noodzakelijkerwijs tot het perspectief van de later levenden, en de afloop niet weten behoort noodzakelijkerwijs tot het perspectief van in het verleden levenden.	(Tijdvak 9) De appeasementpolitiek van Chamberlain in 1938 ten opzichte van Hitler oogste aanvankelijk grote lof. Kort daarna brak de Tweede Wereldoorlog uit en sloeg de lof om in kritiek. Als wij het enthousiasme over de appeasementpolitiek willen begrijpen, moeten we rekening houden met het feit dat men door de standplaatsgebondenheid van toen niet kon weten dat Hitlers verzoenende houding van zo'n korte duur zou zijn.	(Tijdvak 5) Het beoordelen van historische personen als Columbus kun je alleen historisch verantwoorden als je dit doet op grond van de motieven en daden en mogelijke verwachtingen van Columbus zelf en niet vanuit de genocide op de indianen en de transatlantische slavenhandel waarvan Columbus niets kon weten.

Domein 3: Historisch redeneren			Vervolg
Subdomein 3.4: Beeldvormen			Vervolg
Aspect	Korte inhoudsomschrijving	Voorbeelden	Voorbeelden
d. Waarde	Een waarde is iets dat iemand van groot belang vindt, waarvoor hij zeer veel over heeft, in het uiterste geval zijn leven. Zulke waarden hangen vaak samen met heersende cultuurpatronen en levensovertuigingen, bijvoorbeeld godsdienstige. Vaak valt pas op dat iets een bepaalde waarde vertegenwoordigt als er een alternatief is, en een waarde dus niet langer vanzelf spreekt. Dat noemt men 'verschuiving van de waardenhorizon'. Kenmerkend voor geschiedenis is dat men te maken heeft met verschillende waardenpatronen, en dat vanuit de ene tijd met het ene waardenpatroon gekeken wordt naar een andere met een ander waardenpatroon.	(Tijdvak 2) Eeuwige roem verwerven was een belangrijke waarde in de Grieks-Romeinse wereld. In de oorlog liever sterven in het harnas dan je overgeven, was de bijpassende norm bij deze waarde omdat dit deze roem op kon leveren.	(Tijdvak 9) In veel totalitaire samenlevingen zijn gehoorzaamheid en opofferingsgezindheid aan de belangen van de groep belangrijke waarden. De bijpassende norm is dat je niet te veel je eigen individuele mening, identiteit of belangen laat gelden.
e. Norm	Een norm is een gedragsregel die uit een waarde voortvloeit. Bij veranderende waarden veranderen derhalve ook de daarmee samenhangende normen.	(Tijdvak 2) In de oorlog liever sterven in het harnas dan je overgeven was de norm in de Grieks-Romeinse wereld. Deze norm paste bij een belangrijke waarde in die tijd: eeuwige roem verwerven. Door zo te sterven kon je deze roem verwerven.	(Tijdvak 10) In hedendaagse moderne samenlevingen is de ontplooiing van de individuele identiteit een belangrijke waarde. De norm die daarbij hoort is dat je via je uiterlijk, levensstijl en opvattingen zoveel mogelijk laat zien waarin jij je onderscheidt van anderen.
f. Interpretatie	Een interpretatie is een uitleg of verklaring van iets. Die komt ongeveer overeen met 'beeld'. Bij het geven van interpretaties en oordelen moet men zich bewust zijn van standplaatsgebondenheid en de relativiteit en veranderlijkheid van waardepatronen.	(Tijdvak 7) Napoleon wordt wel beschouwd als de ultieme verlichte despoot, maar dat is slechts één interpretatie. Het is ook mogelijk om in hem een revolutionair te zien of een meedogenloze opportunist die de idealen van de Verlichting en revolutie slechts gebruikte om zijn macht te vergroten.	(Tijdvak 7) De Franse revolutie wordt door sommige historici geïnterpreteerd als een vorm van klassenstrijd. Maar er zijn ook andere interpretaties mogelijk.
g. Objectiviteit	Van historische beelden of interpretaties wordt verwacht dat ze zoveel mogelijk objectief zijn. Objectief betekent: (het oordeel van) degene die iets schrijft of beweert er niet in betrekken maar zich uitsluitend richten op het object. Objectiviteit is om allerlei redenen onmogelijk. Het vaststellen en selecteren van feiten, het aanduiden van veranderingen en continuïteiten, het geven van verklaringen, het beoordelen vanuit bepaalde waarden, standplaatsgebondenheid, het zijn allemaal factoren die objectiviteit uitsluiten. Men meent echter dat een historicus, door zich rekenschap te geven van al deze zaken en te proberen de invloed ervan zoveel mogelijk te minimaliseren (en als dat niet kan: ze te expliciteren), toch een zo objectief mogelijk beeld kan proberen te scheppen.	(Tijdvak 9) Historici proberen een zo objectief mogelijk beeld te geven van wat zich tijdens de kruistochten heeft afgespeeld. Ondanks de wrijving die er soms is tussen de christelijke en de islamitische wereld, proberen historici een objectief beeld te geven van wat zich tijdens de kruistochten heeft afgespeeld. Een historicus probeert zijn eigen houding ten opzichte van deze hedendaagse wrijvingen niet van invloed te laten zijn bij zijn analyse van de kruistochten.	(Tijdvak 2) Wie een objectief beeld wil krijgen van wat zich tijdens de Gallische oorlogen heeft afgespeeld, kan niet zonder meer afgaan op wat Caesar daarover heeft geschreven. Hij schetste namelijk een zo positief mogelijk beeld van zijn rol tijdens deze oorlogen. Een historicus behoort meer objectiviteit na te streven.

Domein 4: Tijdvakken			
Subdomein 4.1: Tijdvak 1. Tijd van jagers en boeren (verleden - 3000 v.C.)			
Kenmerkend aspect	Korte inhoudsomschrijving	Voorbeelden	Voorbeelden
a. De levenswijze van jagers-verzamelaars	Elementen van de levenswijze van jagers-verzamelaars zijn: - arbeidsverdeling tussen mannen en vrouwen; - zwervend bestaan van kleine groepen mensen; - periodieke bijeenkomsten van zwervende groepen; - grote kennis van natuur vereist; - kunstuitingen wellicht functioneel; - waarschijnlijk geloof in hiernamaals; - analfabetisme; - geen duidelijk leiderschap.	(v) Een mobiel bestaan Groepen van ± 30 mensen trokken rond en leefden onderweg van jagen en verzamelen. Dat trekken was nodig omdat wilde fauna en flora bij te intensieve exploitatie oprakten. De wet van de afnemende meeropbrengsten speelde daarbij een grote rol. Toch moesten deze groepen periodiek bij elkaar komen, o.a. in verband met de huwelijksmarkt.	(v) Het denken over het leven na de dood Van de eerste mensen is niets gevonden dat wijst op geloof in een hiernamaals. Of dat geloof ook daadwerkelijk ontbrak weten we niet. De neanderthalers waren de eersten die hun overledenen gingen begraven. Zij gaven grafgiften mee en kleurden de overledene rood, misschien met de bedoeling dat hij er niet lijkwit uitzag. Deze begrafenissen suggereren geloof in een hiernamaals. Dit wijst misschien op gedachten over het leven na de dood.
b. Het ontstaan van landbouw en landbouwsamenlevingen	Elementen van de Neolithische Revolutie zijn: - mogelijke oorzaken voor de overgang naar akkerbouw en veeteelt; - sedentair bestaan in grotere groepen dan voorheen; - opkomst bezitsvorming; - ontstaan van specialisatie en sociale gelaagdheid; - technologische vooruitgang; - schaalvergroting van gewapend geweld.	(o) Ontstaan leiderschap Bij irrigatielandbouw in het Oude Oosten was coördinatie van werkzaamheden vereist. Aanvankelijk zorgden priesters daarvoor. Eén van hen trok meer macht naar zich toe en ontwikkelde zich tot hoofdman, leider. In ruil voor zijn leiding moesten boeren voor hem werken. In ruil voor het werk van boeren leverde de leider veiligheid en bescherming.	(v) Conflicten oplossen met behulp van geweld Tussen boeren en veetelers bestond een haat-liefdeverhouding: boeren hadden vlees en huiden nodig van de herders, de herders hadden graan nodig van de boeren. Dat is de liefdeverhouding. Herders moesten met hun kuddes rondtrekken en deden dat soms over boerenland. De boeren vroegen soms hoge prijzen voor het graan. Dat is de haatverhouding. Met geweld werden dergelijke conflicten beslecht.
c. Het ontstaan van de eerste stedelijke gemeenschappen	Bij het ontstaan van stedelijke gemeenschappen spelen de volgende elementen een rol: - in vruchtbare rivierdalen groeien boerendorpen aaneen tot stadstaten; - ontstaan van hiërarchie met één leider aan de top; - sociale ongelijkheid; - steeds verdergaande arbeidsspecialisatie; - uitvinding van het schrift; - handel door rondtrekkende kooplui; - ontstaan van wetgeving; - uitgroei van sommige stadstaten tot koninkrijken.	(p) Koning Hammoerabi (? - 1750 v.C.) Hammoerabi was koning van het Babylonische rijk. Hij stelde een wetboek op om goede rechtspraak mogelijk te maken. Uit dat wetboek blijkt maatschappelijke ongelijkheid: mensen waren voor de wet niet gelijk.	(g) Uitvinding van het schrift Administratie van al dan niet voldane leveringsverplichtingen van boeren en van voorraden leidde tot de noodzaak van een vorm van vastlegging. Dat werd het schrift, aanvankelijk pictografisch en in Mesopotamië, later een combinatie van o.a. afbeeldingen en rebusachtige woordcombinaties, vastgelegd op kleitabletten en bekend als 'spijkerschrift'. In Egypte, met papyrus en muren als informatiedrager, werd het hiërogliefenschrift gehanteerd; daarin zie je ongeveer dezelfde ontwikkeling als in het spijkerschrift.
Subdomein 4.2: Tijdvak 2. De tijd van Grieken en Romeinen (3000 v.C. - 500 n.C.)			
Kenmerkend aspect	Korte inhoudsomschrijving	Voorbeelden	Voorbeelden
a. De ontwikkeling van wetenschappelijk denken en het denken over burgerschap en politiek in de Griekse stadstaat	Bij de ontwikkeling van het wetenschappelijk denken en het denken over burgerschap en politiek spelen de volgende elementen een rol: - de nieuwsgierigheid, kenmerkend voor de oude Grieken; - opkomst van wetenschappen als filosofie, geneeskunde en geschiedschrijving; - filosofie als wetenschap veel meer omvattend dan tegenwoordig; - ideale bestuursvorm van een polis is onderwerp binnen de filosofie; - hetzelfde geldt voor rol van de burger binnen zijn polis.	(p) Plato (428/427 - 347 v.C.) In het democratisch bestuurde Athene betoogde de filosoof Plato dat een bewind door een intellectuele elite de beste staatsvorm was. Daarmee sloot hij het merendeel van de burgers buiten. Toch mocht hij zijn mening vrijelijk uiten. Dat werd blijkbaar belangrijk gevonden. Ook anderen mochten zich negatief uitlaten over de democratie.	(v) Natuurfilosofie De Griekse nieuwsgierigheid leidde ertoe dat mythen als verklaringgrond voor van alles en nog wat niet langer als acceptabel werden beschouwd. In Ionië, waar men op de hoogte was van de wetenschap in Mesopotamië, gingen natuurfilosofen op zoek naar de oermaterie. Wat was de oerstof waaruit de hele wereld was opgebouwd? Hoe treden veranderingen in de natuur op? Wat is de rol van de goden daarin?

³ De letters v, o, g en p staan respectievelijk voor verschijnsel, ontwikkeling, gebeurtenis en persoon. Zie domein 1, subdomein 1, aspect c, 'kennisvormen'.

Domein 4: Tijdvakken			Vervolg
Subdomein 4.2: Tijdvak 2. De tijd van Grieken en Romeinen (3000 v.C. - 500 n.C.)			Vervolg
Kenmerkend aspect	Korte inhoudsomschrijving	Voorbeelden	Voorbeelden
b. De klassieke vormtaal van de Grieks-Romeinse cultuur	Elementen van de Grieks-Romeinse vormtaal zijn: - in Griekse bouwkunst tempels met Dorische, Ionische of Korinthische zuilen; - in Griekse beeldhouwkunst realisme in de lichaamsvormen; - in Romeinse bouwkunst aquaducten en (amfi)theaters met gebruikmaking van boogconstructies, tempels en badhuizen; - in Romeinse beeldhouwkunst realisme in portretten.	(o) Ontwikkeling en verspreiding van de Griekse beeldhouwkunst De oudste Griekse beelden (vanaf ca. 700) leken op Egyptische: stijf, weinig expressie en beweging. Grieken probeerden mensen zo natuurgetrouw mogelijk weer te geven en bestudeerden de anatomie. Zo ontwikkelden zij de techniek (vanaf ca. 500) om het menselijk lichaam realistisch in allerlei houdingen weer te geven. De Romeinen kopieerden de Griekse beelden zeer nauwkeurig en in grote hoeveelheden (vanaf ca. 200 v.C.).	(v) Romeinse architectuur De Romeinen bouwden overal in hun rijk amfitheaters. Het grootste verrees in Rome, het Colosseum (ca. 80 n.C.). Aan de buitenzijde werd dit getooid met drie soorten pilasters: op de begane grond Dorische, op de eerste verdieping Ionische en op de tweede Korinthische. In latere tijd werd deze ordening als een soort wet toegepast wanneer een bouwwerk meerdere verdiepingen had.
c. De groei van het Romeinse imperium waardoor de Grieks-Romeinse cultuur zich in Europa verspreide	Elementen van de politieke en culturele expansie van het Romeinse rijk zijn: - veroveringen door Romeinen van Griekenland, de Hellenistische koninkrijken, Noord-Afrika en West-Europa; - de overtuiging van de Romeinen dat de cultuur van de Grieken superieur is aan die van henzelf; - Romeinse overname van of ontlening aan Griekse cultuur; - het ontstaan in het rijk van een Grieks-Romeinse bovenlaag als gevolg van verlening Romeins burgerrecht aan lokale elites.	(p) De filhelleen Flamininus (ca. 228 - 174) De Romeinse generaal Flamininus versloeg met hulp van de Grieken de Macedonische koning. Hij proclameerde vervolgens de vrijheid van de Grieken, voor wie hij een grote bewondering had. Hij staat bekend als 'filhelleen'. Bij zijn terugkeer naar Rome nam hij vele Griekse kunstwerken mee en leverde daarmee een voorbeeld voor generaals die na hem in de Griekse gebieden kwamen.	(v) Romanisering Het Romeinse rijk werd bestuurd vanuit steden, die in het westen van Europa uit het niets werden gesticht. Uiterlijk vertoonden deze steden Romeinse kenmerken, zoals een forum, curia, tempels en thermen. Dergelijke gebouwen hadden doorgaans zuilen die aan de Griekse bouwkunst waren ontleend. De elite in veel steden was grondig geromaniseerd en leverde op die manier onbedoeld een bijdrage aan de romanisering van haar omgeving.
d. De confrontatie tussen de Grieks-Romeinse cultuur en de Germaanse cultuur van Noordwest-Europa	Elementen van de Grieks-Romeinse en Germaanse culturele confrontatie: - veroveringen van de Romeinen leiden enerzijds tot een confrontatie tussen de culturen van Romeinen en Germanen, anderzijds tot aanpassing van beide culturen aan elkaar; - de Romeinse nederlaag in het Teutoburgerwoud leidt tot de vaststelling van Rijn en Donau als grensrivieren; - die grenzen hebben grote invloed op de mate van Romanisering; - in veroverde gebieden is er weinig verzet tegen Romeinse overheersing.	(v) Religieuze aanpassing Op religieus gebied waren de Romeinen tolerant. Zij accepteerden de goden van de overwonnen stammen en pasten die in in hun pantheon. De inheemse godin Nehalennia, beschermster van zeevarenden tussen Engeland en het latere Zeeland, kreeg een Romeins uitzienende tempel. Er zijn votiefaltaren gevonden waarop zij staat afgebeeld als een Romeinse godin en waarop in het Latijn dank aan haar wordt betuigd. Dit impliceert dat de Germanen van hun kant zich aanpasten aan de cultuur van de Romeinen	(p) Julius Civilis (ca 25 n. C. - ?) Julius Civilis was een Bataaf die Romeins burgerrecht had gekregen. Als officier diende hij jarenlang in het Romeinse leger. De Bataven als stam leverden de Romeinen duizenden manschappen. Via hun legerdienst leerden zij de Romeinse cultuur enigszins kennen. Julius Civilis was geromaniseerd, maar kwam toch in opstand, vermoedelijk na een gedwongen rekrutering door de Romeinen. Civilis meende dat de vrijheid van de Bataven werd aangetast en kwam in opstand. Na aanvankelijke successen werd hij door de Romeinen verslagen.
e. De ontwikkeling van het jodendom en het christendom als de eerste monotheïstische godsdiensten	Elementen die bij de ontwikkeling van het joden- en christendom een rol spelen zijn de volgende: - het ontstaan van monotheïsme in een polytheïstische omgeving; - ideeën en belangrijkste geschriften van de joodse religie; - het leven van Jezus van Nazareth; - ideeën en geschriften van de vroegchristelijke religie; - oorzaken van de groei van het christendom tot en met eind 4 ^e eeuw.	(o) Groei van het christendom Na Jezus' dood verkondigden zijn leerlingen, apostelen, zijn leer. De jood Paulus was daarna een van de onvermoeibare voormannen. De Romeinen lieten het nieuwe geloof toe totdat zij zagen dat het afweek van het jodendom. Tegen de vervolgingen in groeide het aantal christenen. De aantrekkingskracht school o.a. in het geloof in een leven na de dood, het gebod van naastenliefde en geborgenheid. Bovendien sloot het aan bij monotheïstische tendensen in de late oudheid.	(g) Joodse opstanden Twee maal kwamen de Joden in opstand. Het Romeinse gezag tarte hen te zeer. De opstand in 66 n.C. werd na vier jaar onderdrukt door de latere keizer Vespasianus. De tempel, centrum van de Joodse religie, werd verwoest. Een klein deel van de Joden bleef vanuit de vesting Massada tevergeefs verzet bieden. Toen de Romeinen aan de winnende hand waren pleegden zij collectief zelfmoord. Bij de tweede opstand beschouwden zij hun leider als de Messias. De afloop was rampzalig. Jeruzalem werd voor Joden verboden gebied en tot een Romeinse kolonie gemaakt.

Domein 4: Tijdvakken			Vervolg
Subdomein 4.3: Tijdvak 3. De tijd van monniken en ridders (500 - 1000)			
Kenmerkend aspect	Korte inhoudsomschrijving	Voorbeelden	Voorbeelden
a. De verspreiding van het christendom in geheel Europa	Elementen die bij de kerstening van Europa een rol spelen: - stichting van kloosters; - missionarissen richten zich in eerste instantie op koningen; - weerstand van de bevolking; - vormen van syncretisme.	(p) Bonifatius (ca 672 - 754) Bonifatius kwam uit Engeland en werd benoemd tot bisschop van de Germanen die hij, meer vertrouwend op de kracht van zijn woorden dan op geweld, probeerde te bekeren. Hij stichtte in het Germaanse gebied vele abdijen en richtte bisdommen in. Daaruit blijkt dat hij redelijk succesvol was als prediker en organisator. Door een groep Friezen werd hij vermoord.	(v) Eigenkerken Lokale machthebbers schonken de kerk grond om er een kerk te bouwen, maar behielden daarover wel zeggenschap. Zij benoemden zelf een priester waarbij de kwaliteit van de benoemde lang niet altijd de doorslag gaf bij de keuze, en trokken de kerkelijke inkomsten naar zich toe (al werd de priester natuurlijk wel betaald). Zo zorgden zij voor de zielzorg in hun gebied, waarbij er als tegenprestatie voor hun welzijn werd gebeden.
b. Het ontstaan en de verspreiding van de islam	Elementen die bij het ontstaan en de verspreiding van de islam een rol spelen zijn: - het ontstaan van een nieuwe monotheïstische godsdienst in een Arabische omgeving; - ideeën en het belangrijkste geschrift van de islam; - het leven van Mohammed; - oorzaken van de groei van de islam.	(g) De slag bij Poitiers In 732 waren de moslims, oprukkend vanuit Spanje, ergens tussen Poitiers en Tours aangekomen. De Frankische hofmeier, Karel Martel, besloot tegen hen strijd te leveren. Hij bracht hen een nederlaag toe die in de loop van de geschiedenis is voorgesteld als een groot conflict tussen twee religies, een overtrokken voorstelling van zaken. De aanwezigheid van moslims in Europa zou zich voorlopig beperken tot grote delen van Spanje.	(v) De djihad Vaak vertalen we djihad als 'heilige oorlog', maar dat is niet juist. Het gaat eerder om de verplichting gewapend te strijden tegen mensen die een bedreiging vormen voor de islam, niet om bekeringen af te dwingen. Daarom bestreed Mohammed vanuit Medina de bewoners van Mekka. De djihad is sinds het ontstaan van de islam een vaak gebruikt begrip en nog steeds bestaat voor moslims de verplichting vijanden van de islam aan te vallen.
c. De vrijwel volledige vervanging in West-Europa van de agrarisch-urbane cultuur door een zelfvoorzienende agrarische cultuur, georganiseerd via hofstelsel en horigheid	Elementen die een rol spelen bij de overgang naar hofstelsel en horigheid zijn: - oorzaken van het verdwijnen van de agrarisch-urbane cultuur; - oorzaken van het ontstaan van een nieuwe exploitatievorm van de grond; - het verloop van het overgangsproces naar de nieuwe exploitatievorm.	(o) Het ontstaan van de agrarische samenleving In de Romeinse tijd waren er steden als centra van bestuur en handel. Die steden kwijnen weg na de val van het rijk, evenals de handel. De binnenvallende Germaanse stammen kenden geen steden en droegen bij aan het verval van de handel. Het gevolg was een agrarische samenleving waarin alle kleine gemeenschappen moesten streven naar een zo groot mogelijke mate van autarkie.	(p) Abt Irminon (? - na 820) Rond 820 vond Irminon, abt van de abdij St. Germain des Prés, het nodig alle bezittingen van het klooster te inventariseren. De abdij bezat vele landerijen, verspreid over een ruim gebied. Als middel om de grond te exploiteren paste Irminon, net als grootgrondbezitters, het hofstelsel toe. Dankzij zijn inventarisatie weten we nauwkeurig aan welke verplichtingen horigen waren onderworpen.
d. Het ontstaan van feodale verhoudingen in het bestuur	Elementen die bij het ontstaan van de feodaliteit een rol spelen zijn: - oorzaken van de opkomst van een nieuw soort politieke machthebbers; - oorzaken van het ontstaan van leenverhoudingen tussen deze machthebbers en ondergeschikten.	(v) Vazalliteit De 5e en 6e eeuw boden weinig zekerheid. Wie zich zwak voelde bood zijn diensten aan aan een naburig machtig heer en kreeg in ruil daarvoor bescherming en huisvesting. Hij werd vazal door trouw aan zijn heer te zweren. De dienst bestond meestal uit vechten. Voor beide partijen was dit een win-win-situatie. De Karolingische hofmeiers bouwden dit systeem uit en beloonden hun vazallen met een stuk land dat zij in leen kregen. Zo konden zij een grotere militaire inbreng verwachten van hun vazallen.	(p) Karel de Grote (742 - 814) Karel schakelde in zijn bestuur adellijke grootgrondbezitters in: graven, hertogen en markgraven als bestuurders van gouwen. Deze heren neigden er sterk toe hun eigenbelang te laten prevaleren. Om hen te controleren stelde Karel zendgraven aan: zij trokken door het rijk, controleerden en rapporteerden aan Karel. Toch was dat onvoldoende om de hoge heren in het gareel te houden. Daarom dwong Karel hen ertoe zijn vazallen te worden, want op die manier kon hij via een eed van trouw hun gehoorzaamheid afdwingen.

Domein 4: Tijdvakken			Vervolg
Subdomein 4.4: Tijdvak 4. De tijd van steden en staten (1000 - 1500)			
Kenmerkend aspect	Korte inhoudsomschrijving	Voorbeelden	Voorbeelden
a. De opkomst van handel en ambacht die de basis legde voor het herleven van een agrarisch-urbane samenleving	Elementen die bij de opkomst van handel en ambacht een rol spelen zijn: - hogere landbouwopbrengsten als gevolg van betere techniek en ontginningen; - relatie tussen hogere opbrengsten van de landbouw en bevolkingsgroei enerzijds, ontstaan van nijverheid anderzijds; - oorzaken van het ontstaan van lokale, regionale en lange afstandhandel; - de organisatie van de handel; - oorzaken van de herleving en ontstaan van nieuwe steden.	(o) Opbloei van de geldeconomie in Europa Na de val van het West-Romeinse rijk raakte het Romeinse geldstelsel in verval. Door de bloei van handel en ambacht vanaf ca.1000 nam de behoefte aan geld enorm toe. Steden verwierven het recht zelf munten te slaan. Door de toegenomen welvaart verschenen in de 13e eeuw weer gouden munten. Zo werd in Italië de fiorino d'oro geslagen, genoemd naar de bloem op de munt (fiorino) en het goud (oro) waarvan de munt was gemaakt.	(p) Goderic van Finchale (ca 1065 - 1170) In zijn jonge jaren was hij een Engelse marskramer die op het platteland op kleine schaal handel dreef. Geleidelijk begon hij in duurdere spullen te handelen, waarbij hij zich aansloot bij stedelijke kooplieden. Hij trok met makkers van zijn leeftijd van stad naar stad, bezocht jaarmarkten en burchten, reisde naar diverse buitenlandse en ontwikkelde zich dankzij zijn handelsinstinct tot een rijk man. Na enkele pelgrimages naar Jeruzalem, Rome en Santiago besloot hij zijn leven aan God te wijden. Daarmee eindigde zijn wereldlijke carrière.
b. De opkomst van de stedelijke burgerij en de toenemende zelfstandigheid van steden	Elementen die een rol spelen bij de opkomst van de burgerij en de zelfstandigheid van steden zijn: - saamhorigheid tussen leden van handelsgemeenschappen; - redenen voor verlening van stadsrechten, waarbij vorsten en burgers gemeenschappelijke belangen hadden; - groeiende politieke macht steden.	(o) De opkomst van Amsterdam In 1275 verleende de Hollandse graaf Floris V aan de bewoners bij 'Amstelredamme' het recht om voortaan goederen binnen het graafschap Holland te vervoeren zonder dat zij daarvoor tol hoefden te betalen. Het tolprivilege laat zien dat Amsterdam toen nog geen stad was met een eigen naam. Korte tijd later bleek de situatie gewijzigd: rond 1300 gaf de bisschop van Utrecht als landheer Amsterdam stadsrechten: de toen nog kleine stad mocht voor haar eigen rechtspraak zorgen.	(p) Etienne Marcel (? - 1358) Deze Parijse lakenhandelaar leidde het verzet in de Franse Staten-Generaal toen de Franse dauphin om geld vroeg. Na aanvankelijke toezeggingen (de koninklijke financiën zouden onder controle komen van de Staten-Generaal) bleek de dauphin laks bij de naleving ervan. Daarop ontketende Marcel een volksopstand in Parijs en liet hij enkele adviseurs van de dauphin vermoorden. Als handelaar had hij vooral baat bij een stabiele munt, terwijl de koning voortdurend het geld devalueerde. Zijn invloed blijkt uit het feit dat hij concessies wist af te dwingen, maar met de moorden ging hij te ver. In 1358 werd hij vermoord.
c. Het conflict in de christelijke wereld over de vraag of de wereldlijke dan wel de geestelijke macht het primaat behoorde te hebben	Aspecten die bij de strijd tussen kerk en staat een rol spelen: - oorzaken van het verdwijnen van het caesaropapisme; - oorzaken van de Investituurstrijd; - machtsmiddelen die door de kerk en staat werden ingezet; - verloop van de machtsstrijd tussen geestelijke en wereldlijke macht.	(g) De gang naar Canossa 1077 In 1077 vroeg de Duitse keizer Hendrik IV bij Canossa aan paus Gregorius VII zijn excommunicatie op te heffen. Oorzaak voor de excommunicatie was het feit dat Hendrik een bisschop had benoemd voor de stad Milaan terwijl de paus zelf al een kandidaat had benoemd. Dit conflict was typerend voor de Investituurstrijd. Via excommunicatie beschikten pausen over een krachtig wapen. Omdat de keizer buiten de kerk was geplaatst, erkenden veel vorsten en bisschoppen hem niet meer als zodanig.	(v) De Babylonische ballingschap Tussen de Franse koning Filips IV en paus Bonifatius VIII rees een conflict over de vraag of Filips belasting mocht opleggen aan kerkelijke gebieden in Frankrijk en over de bevoegdheid van wereldlijke rechtbanken om zich uit te spreken over geestelijken. Dit conflict liep zo hoog op dat Filips IV zelfs probeerde de paus af te zetten. De paus deed hem vervolgens in de ban, waarop Filips de paus korte tijd gevangen liet nemen. De volgende paus, Clemens V, verplaatste zijn zetel naar Avignon. Dit gebeurde zowel onder politieke druk van Filips als door de onzekere politieke toestand in Rome.
d. De expansie van de christelijke wereld naar buiten toe, onder andere in de vorm van de kruistochten	Elementen die bij deze expansie een rol spelen zijn: - initiatief van de kerk om tot kruistochten op te roepen; - godsvredewebeweging als poging de vechtlust te kanaliseren; - politieke, religieuze en economische motieven van de kruisvaarders, in en buiten Europa; - oorzaken van de kolonisatie Oost-Europa.	(p) Godfried van Bouillon (1060 - 1100) Hij was hertog van Lotharingen en erg godvruchtig. Aan de oproep tot een Kruistocht door paus Urbanus gaf hij onmiddellijk gehoor en verpandde of verkocht zijn bezittingen om op die manier aan geld voor troepen te kunnen komen. Toen Jeruzalem was veroverd en men aan hem als koning van de stad dacht, wilde hij niet de koningstitel dragen in de stad waar Jezus was gekroond met een doornenkroon. Hij kreeg overigens wel de macht als 'verdediger van het heilige graf'.	(v) Tempeliers Deze monnikenorde werd gesticht om pelgrims naar het Heilige Land en heilige plaatsen aldaar te beschermen en de islam te bestrijden. Toegelaten werden ridders die de normale kloostergeloften aflegden en daarmee hun leven in dienst van God stelden. Dat gold ook voor leden van niet-ridderlijke afkomst. De orde was succesvol en werd zeer rijk. In de strijd tegen de moslims traden zij meedogenloos op: van islamitische zijde werden zij daarom op dezelfde manier behandeld.

Domein 4: Tijdvakken				Vervolg
Subdomein 4.4: Tijdvak 4. De tijd van steden en staten (1000 - 1500)				Vervolg
Kenmerkend aspect	Korte inhoudsomschrijving	Voorbeelden	Voorbeelden	
e. Het begin van staatsvorming en centralisatie	Elementen die bij de staatsvorming en centralisatie een rol spelen zijn: - manieren waarop vorsten probeerden grip te krijgen op leenmannen; - groei van centrale bestuursinstellingen; - uitbouw van koninklijke rechtspraak; - juridische onderbouwing van koninklijke macht; - opkomst van standenvertegenwoordiging.	(v) Rijkskerkenstelsel Om te voorkomen dat vazallen hun lenen, die zij als hun eigendom gingen beschouwen, aan zijn koninklijk gezag zouden onttrekken stelde de Duitse keizer Otto I bisschoppen en abten aan als bestuurders. Zij hadden geen nakomelingen en dankten hun financiële positie aan de keizer. Dat zou hun trouw garanderen. Dit systeem van rijkskerken werkte goed tot het door het Concordaat van Worms voor de keizer onmogelijk werd op eigen houtje geestelijken te benoemen.	(p) Willem van Normandië (ca 1027 - 1087) Als hertog van Normandië kende Willem de macht van leenmannen. Toen hij Engeland had veroverd zette hij edelen die tegen hem hadden gevochten af. Op belangrijke posities stelde hij Normandische edelen aan die hij beloofde met het land dat hij had afgepakt. De Normandiërs moesten aan hem persoonlijk de eed van trouw afleggen. Zo probeerde hij te voorkomen dat de macht van zijn leenmannen te groot zou worden. De rechtspraak liet hij niet over aan de adel, maar aan koninklijke ambtenaren, de sheriffs.	
Subdomein 4.5: Tijdvak 5. Tijd van ontdekkers en hervormers (1500 - 1600)				
Kenmerkend aspect	Korte inhoudsomschrijving	Voorbeelden	Voorbeelden	
a. Veranderend mens- en wereldbeeld in de renaissance	Elementen die bij het veranderende mens- en wereldbeeld in de renaissance een rol spelen: - veranderingen in het wereldbeeld als gevolg van geografische en natuurwetenschappelijke ontdekkingen; - veranderingen in het mens- en wereldbeeld als gevolg van groeiende stedelijke rijkdom en stedelijke autonomie; - uitingen van een veranderend mens- en wereldbeeld in kunsten en wetenschappen.	(o) Van geocentrisme naar heliocentrisme De Griekse wijsgeer Aristoteles doceerde dat de aarde het middelpunt van het heelal vormt, waar de andere hemellichamen omheen cirkelen. Dit geocentrische wereldbeeld werd betwist door de Poolse astronoom en wiskundige Copernicus (1473 - 1543). Hij probeerde aan te tonen dat niet de aarde maar de zon het middelpunt vormt. De aarde draait daar net als andere planeten omheen. Dit heliocentrische wereldbeeld zette op de lange duur het aardse bestaan in een ander perspectief.	(p) Michel de Montaigne (1533 - 1592) De in Bordeaux geboren Franse filosoof en schrijver Michel de Montaigne koos de mens en in het bijzonder zichzelf als onderwerp van studie. In zijn Essais, voor het eerst gepubliceerd in 1580, besprak hij zaken uit het leven gegrepen: ouderdom, dronkenschap, ijdelheid, tradities en gebruiken, eer en geweten, opvoeding en onderwijs. Hij keerde zich tegen het geloof in absolute waarheden, dat volgens hem alleen maar tot onverdraagzaamheid en onheil leidde, zoals de godsdiensttwisten tussen katholieken en protestanten aantoonde. Hij, en dat was bijzonder, relativeerde daarbij ook zijn eigen opvattingen, wetende dat die onderhevig waren aan verandering door nieuwe inzichten. Zo schreef hij in zijn Essais: <i>Want ook wat ik nu schrijf zijn mijn gevoelens en meningen. Ik breng ze naar voren als dat wat ik geloof, niet als wat men geloven moet. Het gaat er mij alleen om hier mijn eigen ik te ontdekken, dat er morgen misschien anders uitziet, als ik verander met het nieuwe dat ik leer.</i> Omdat Montaigne zichzelf onderzocht, werd hij later wel beschouwd als grondlegger van de psychologie.	

Domein 4: Tijdvakken			Vervolg
Subdomein 4.5: Tijdvak 5. Tijd van ontdekkers en hervormers (1500 - 1600)			Vervolg
Kenmerkend aspect	Korte inhoudsomschrijving	Voorbeelden	Voorbeelden
b. Het begin van de overzeese Europese expansie	Elementen die bij het begin van de overzeese Europese expansie een rol spelen: - motieven van Portugezen en Spanjaarden om verre zeereizen te ondernemen; - factoren die Portugese en Spaanse overzeese expansie mogelijk maakten; - de geografische reikwijdte van de Portugese en Spaanse overzeese expansie; - verschillen in de aard van het Portugese kolonialisme en de aard van het Spaanse kolonialisme; - gevolgen van het Spaanse kolonialisme voor de inheemse volkeren in de nieuwe wereld.	(o) Voortzetting van de Reconquista De expansie van de christelijke wereld vond na het jaar 1000 niet alleen plaats in de vorm van kruistochten naar Palestina, maar ook in de vorm van verovering van het Arabische gebied in het huidige Spanje en Portugal. Vanuit Portugal werd deze expansie in de 15e eeuw voortgezet aan de overkant van de Straat van Gibraltar. In 1415 veroverden de Portugezen de Marokkaanse havenstad Ceuta op de Arabieren. Tussen deze stad en de West-Afrikaanse Goudkust bestond een levendige handel in goud en slaven. Nu de stad in handen was van Portugezen, bleven de Arabische kooplieden echter weg. Zelf over land handelen met de Goudkust was voor de Portugezen te gevaarlijk. Daarom gingen ze de West-Afrikaanse kust over zee verkennen en in kaart brengen. Na vele expedities bereikten ze omstreeks 1450 de Goudkust. In 1588 kwam Bartholomeus Diaz aan bij de zuidpunt van Afrika, door de Portugese koning gedoopt in Kaap de Goede Hoop.	(g) De dood van Moctezuma II (1520) In 1519 verbleven Spaanse conquistadores geruime tijd als gast in het paleis van de Azteekse keizer Moctezuma II in Tenochtitlan, de indrukwekkende hoofdstad van het Aztekenrijk. Toen er in de stad een conflict uitbrak tussen Spaanse troepen en Azteekse edelen hielden de Spanjaarden Moctezuma als gijzelaar in zijn eigen paleis vast. Moctezuma overleefde dit huisarrest niet. De precieze toedracht rond zijn dood is obscuur. Volgens Spaanse bronnen werd Moctezuma door zijn eigen volk gestenigd toen hij in opdracht van de Spanjaarden van het balkon van zijn paleis de oproerige menigte tot kalmte maande. De Azteken zelf beweerden dat Moctezuma door de Spanjaarden was gedood.
c. De Reformatie en de splitsing in de christelijke kerk	Elementen die bij de Reformatie en de splitsing in de christelijke kerk een rol spelen: - religieuze achtergronden van de reformatie; - verschillende stromingen binnen de protestantse hervormingsbeweging; - politieke, sociaal-economische en religieuze factoren die tot de splitsing in de christelijke kerk hebben geleid; - de opdeling van Europa in (staatkundig) katholieke en (staatkundig) protestantse landen; - Contrareformatie.	(g) De publicatie van Luthers 95 stellingen (1517) In 1517 publiceerde de nog jonge professor in de theologie in Wittenberg 95 stellingen die hoofdzakelijk gericht waren tegen de afaathandel zoals die door Johan Tetzel werd gepredikt. Hoewel de stellingen voor theologen bedoeld waren, de officiële dogma's niet werden bestreden en de paus er niet direct in werd aangevallen, kunnen zij met recht worden gezien als het begin van de Reformatie. De paus was geenszins van plan op de kritiek van Luther in te gaan en eiste herroeping van diens standpunten. Luther weigerde en werd geëxcommuniceerd. In 1521 moest hij op de Rijksdag verschijnen, maar ook daar weigerde hij zijn leer te herroepen. De rijksban volgde, maar om deels politieke redenen waren verscheidene Duitse vorsten bereid Luther bescherming te bieden.	(v) De barok De Contrareformatie trachtte het aan de hervormers verloren terrein terug te winnen door de kerkelijke dogma's aan te scherpen en afvalligen op te sporen en te berechten. Gelovigen die de moederkerk hadden verlaten moesten weer tot het katholicisme verleid worden. Dat is de achtergrond van de barok, een kunststijl die in kerkgebouwen tot uiting kwam in weelderige en uitbundige versieringen waar een dramatisch effect van uitging. Barokke kerken riepen het beeld op van een vitaal katholicisme dat in schrill contrast leek te staan met de soberheid van het protestantisme.

Domein 4: Tijdvakken			Vervolg
Subdomein 4.5: Tijdvak 5. Tijd van ontdekkers en hervormers (1500 - 1600)			Vervolg
Kenmerkend aspect	Korte inhoudsomschrijving	Voorbeelden	Voorbeelden
d. De Opstand en het ontstaan van een onafhankelijke Nederlandse staat	Elementen die bij de Nederlandse Opstand een rol spelen: <ul style="list-style-type: none"> - het proces van centralisatie en staatsvorming in de Nederlanden; - verspreiding van het calvinisme in de Nederlanden en de reactie daarop van Filips II; - motieven van Nederlandse edelen en stedelijke burgerij om tegen Filips II in opstand te komen; - fasen in de Nederlandse Opstand; - de staatkundige uitkomst van de Opstand. 	(v) Ambtsadel Van oudsher was het vervullen van ambten een voorrecht van edelen geweest. In hun streven naar eenheid in hun rijk en versteviging van vorstelijke macht kozen Karel V en Filips II steeds vaker voor juridisch geschoolde beroepsambtenaren uit de burgerij. De edelen voelden zich hierdoor gepasseerd en bovenal geschoffeerd toen bleek dat de vorst er geen moeite mee had deze burgers in de adelstand te verheffen. Zo leidde de groei van de ambtsadel tot grote ontevredenheid onder lagere edelen. Achteraf kan hier een oorzaak van de Opstand in gezien worden.	(o) Van monarchie naar republiek Om de opstand tegen hun vorst Filips II een legitieme basis te verschaffen, publiceerden de Staten-Generaal van de noordelijke gewesten in 1581 het Plakkaat van Verlating. Daarin stond dat een door God aangestelde koning zijn onderdanen moet beschermen zoals een herder waakt over zijn schapen. Als hij zijn onderdanen onderwerpt aan tirannie en hun belangen schaadt, dan hebben de onderdanen het recht om hem te verlaten en op zoek te gaan naar een nieuwe vorst. Dat was al gebeurd, want enkele maanden voor het verschijnen van het Plakkaat hadden de Staten de soevereiniteit overgedragen aan de hertog van Anjou. Zijn regeerperiode duurde slechts twee jaar en opnieuw gingen de Staten op zoek naar een plaatsvervangende vorst. Dat werd de graaf van Leicester, maar ook zijn verblijf in de Nederlanden was van korte duur. Na zijn vertrek in 1587 ondernamen de Staten-Generaal geen poging meer om een vorst te zoeken. De Republiek was een feit.
e. De hernieuwde interesse voor de klassieke oudheid	Elementen die bij de hernieuwde interesse voor de klassieke oudheid een rol spelen: <ul style="list-style-type: none"> - materiële en immateriële kanten van het Grieks-Romeinse erfgoed; - factoren die de heropleving van het Grieks-Romeinse erfgoed bevorderden; - streken in Europa waar de heropleving van het Grieks-Romeinse erfgoed zich voordeed; - navolging van de Grieks-Romeinse vormtotaal door renaissancekunstenaars; - bestudering van geschriften uit de oudheid door humanisten. 	(p) Erasmus van Rotterdam (1469?- 1536) Erasmus van Rotterdam kan met recht de grootste humanist van zijn tijd genoemd worden. In zijn zoektocht naar het zuivere, het oorspronkelijke christelijke geloof bestudeerde hij nauwgezet bijbelteksten uit de oudheid. Hij bracht de vroegste Griekse tekst van het Nieuwe Testament uit, een prestatie waarmee hij zijn reputatie als groot geleerde vestigde. Naar eigen zeggen waren in de Latijnse vertalingen van Griekse bijbelteksten teveel fouten geslopen en mede daardoor circuleerden verschillende interpretaties die het zicht op het 'ware christendom' ontnamen. Daarom hield Erasmus zich intensief bezig met de tekstkritische bestudering van 'oorspronkelijke' christelijke geschriften.	(g) Het 'vreugdevuur der ijdelheden' (1497) In 1494 kwam in Florence de dominicaanse priester Savonarola (1452 - 1498) aan het bewind. Savonarola was een verklaard tegenstander van humanisme en kunst en eenmaal aan de macht zag hij zijn kans schoon om de stad van deze 'verderfelijke' invloeden te zuiveren. Hoogtepunt van de campagne die Savonarola op touw zette was het 'vreugdevuur der ijdelheden'. Op het plein midden in de stad werden boeken van humanistische schrijvers en naaktportretten van beroemde kunstenaars in brand gestoken. Het was een orthodox-religieus protest tegen nieuwlichterij. Lang duurde dit protest niet, want na een paar maanden had het volk genoeg van de zedenprekerij van Savonarola. De priester werd gearresteerd en eindigde op de brandstapel.

Domein 4: Tijdvakken			Vervolg
Subdomein 4.6: Tijdvak 6. Tijd van regenten en vorsten (1600 - 1700)			
Kenmerkend aspect	Korte inhoudsomschrijving	Voorbeelden	Voorbeelden
a. Ontstaan van handelskapitalisme en begin van een wereld-economie	Elementen die bij het ontstaan van handelskapitalisme en wereldeconomie een rol spelen: - huisnijverheid, manufactuur en vroegmoderne industrie naast en in plaats van de gilde-economie; - mercantilisme; - intercontinentale handel; - kolonialisme.	(g) De oprichting van de VOC (1602) In de 16e eeuw was de intercontinentale handel in handen van Spanjaarden en Portugezen. Nederlanders konden hieraan uitsluitend deelnemen via zogenaamde 'pepercontracten'. In 1591 werden deze contracten opgekocht door een aantal buitenlandse kooplieden en bankiers. De Nederlanders besloten toen met eigen schepen naar de Oost te varen. Zo ontstonden de zogenaamde 'voorcompagnieën'. Omdat deze compagnieën elkaar beconcurrerden en zo de economie van de Republiek benadeelden, besloten de Staten-Generaal in 1602 tot de oprichting van de Verenigde Oost-Indische Compagnie. Daarmee werden ondernemers gedwongen om samen te werken, geheel passend bij het mercantilistische beleid. De Compagnie mocht verdragen sluiten, forten bouwen en oorlog voeren. Het was de eerste Naamloze Vennootschap ter wereld.	(p) Lodewijk de Geer (1587 - 1652) Lodewijk de Geer groeide op in een familie van grote ijzerhandelaren uit Luik die lid van het kramersgilde waren. Nadat de familie zich in de Republiek had gevestigd, ontwikkelde Lodewijk zich, mede door de religieoorlogen en het ontluikende handelskapitalisme, tot een vermogend wapenhandelaar en bankier die vooral vanuit Zweden actief was. Vanaf 1627 beheerste hij de gehele Zweedse wapenindustrie via een monopolie op het gieten van geschut. Zijn vele verdiensten voor Zweden leverden hem de verheffing in de Zweedse adelstand op. Hij werd de grootste grondbezitter van heel Zweden en verwierf het chique Amsterdamse 'Huis met de hoofden' aan de Keizersgracht. Toen hij stierf liet hij een vermogen na van 1,5 miljoen gulden waarmee hij de op drie na rijkste man tijdens de Gouden Eeuw was.
b. Burgerlijk bestuur en stedelijke cultuur in Nederland	Elementen die bij het burgerlijk bestuur en de stedelijke cultuur in Nederland een rol spelen: - de eigenaardige staatsinrichting van de Republiek; - het regentenpatriciaat; - voorwaarden die urbanisatie mogelijk maken; - sociale verhoudingen in de steden; - diverse kunstvormen die zijn afgestemd op de stedelijke cultuur.	(o) De ontwikkeling van het regentenpatriciaat Al in de late middeleeuwen ontstond de tendens tot machtsconcentratie in handen van kleine groepen families. Kenmerkend voor de steden van Holland was de geringe invloed die gilden of burgers hadden op de verkiezing van deze regenten. Door de Nederlandse Opstand werd de soeverein uitgeschakeld en daarmee dus ook de mogelijkheid tot aantasting van de macht van de regentenoligarchie. Deze macht was aan het einde van de 17 ^e eeuw dan ook onaantastbaar geworden.	(v) Staatsgezinden en prinsgezinden Na de Nederlandse Opstand was de staatsinrichting van de Republiek niet helder geregeld en bleef er verschil van mening bestaan over de positie van de stadhouder en die van de gewesten. De staatsgezinden wilden de gewestelijke autonomie behouden. Hun hoogste doel was de 'ware vrijheid': een stadhouderloos tijdperk. Daartegenover stonden de prinsgezinden die voorstanders waren van een sterke centrale macht in handen van de stadhouder. Bij politieke problemen laaide dit onderliggend conflict telkens weer op.
c. Het streven van vorsten naar absolute macht	Elementen die bij het streven van vorsten naar absolute macht een rol spelen: - de strijd tussen enerzijds vorsten die willen centraliseren en bureaucratiseren en anderzijds particularistische adel, geestelijkheid en steden die hun macht willen behouden; - de theoretische onderbouwing van het absolutisme/politieke theorieën; - mercantilisme; - de vermenging van politiek en religie.	(p) Lodewijk XIV (1638 - 1715) Lodewijk XIV heeft ervoor gezorgd dat de Franse staatsinrichting, het economisch beleid, maar ook de Franse cultuur lang het voorbeeld werden voor Europa. Lodewijk was niet bijzonder begaafd, maar had wel veel charisma en wist de juiste mensen om zich heen te verzamelen. Onder zijn bewind werd het leger gecentraliseerd, gedisciplineerd, gereorganiseerd en verviervoudigd. Hij stelde staatsraden en intendanten in om zijn beleid uit te voeren en liet Colbert een streng mercantilistisch beleid voeren waarmee de regering van voldoende inkomsten moest worden voorzien. Zijn politieke tegenstanders, de adel, liet hij aan zijn hof wonen om hen zo politiek gezien uit te schakelen. De uitspraak 'L'état, c'est moi' is waarschijnlijk niet van hemzelf, maar zegt genoeg over de reputatie die Lodewijk als centralist had opgebouwd.	(v) Droit divin Sinds de late middeleeuwen nam de macht van vorsten toe. Voor een dergelijke verandering van de positie van een vorst werd naar legitimeringen gezocht. Hobbes ontwierp een natuurrechtelijke onderbouwing, maar die was voor velen niet acceptabel vanwege het niet-christelijke karakter ervan. De theorie van het droit divin, volgens welke de koning zijn macht direct van God krijgt en hij dus ook alleen aan Hem verantwoording is verschuldigd, werd daarom veel populairder. Bisschop Bossuet werd er de belangrijkste vertolker van.

Domein 4: Tijdvakken				Vervolg
Subdomein 4.6: Tijdvak 6. Tijd van regenten en vorsten (1600 - 1700)				Vervolg
Kenmerkend aspect	Korte inhoudsomschrijving	Voorbeelden	Voorbeelden	
d. De wetenschappelijke revolutie	<p>Elementen die bij de wetenschappelijke revolutie een rol spelen:</p> <ul style="list-style-type: none"> - voorwaarden voor de ontwikkeling van de moderne wetenschap; - de ontwikkeling van de wetenschappelijke methode; - experimentele wetenschap; - toegepaste wetenschap; - belangrijke resultaten op het gebied van de natuur- en cultuurwetenschappen. 	<p>(g) De ontdekking van de zwaartekrachtwet De wet van de universele zwaartekracht werd door Isaac Newton op 5 juli 1687 in zijn hoofdwerk, de <i>Philosophiae Naturalis Principia Mathematica</i>, gepubliceerd. De wet betekende een grote bijdrage aan de ontwikkeling van het natuurwetenschappelijke wereldbeeld. De ontdekking laat zien hoe belangrijk communicatie was voor de moderne wetenschap; de wet steunde op wiskundig rekenwerk van mensen als Copernicus en Brahe en combineerde de wetten van Kepler over de hemelse objecten met de aardse valwetten van Galilei.</p>	<p>(o) De ontwikkeling van een wetenschappelijke methode Tot de eerste helft van de 17^e eeuw werd de wetenschap belemmerd door te eenzijdig deductief denken, het isolement van wetenschappers, de scepsis en het ontbreken van duidelijke scheidslijnen tussen wetenschap en pseudowetenschappen. Aan het eind van de 17^e eeuw was dat totaal anders. Met name Bacon en Descartes hebben met hun nadruk op de inductieve methode, het gebruik van de wiskunde en de nadruk op de toegepaste wetenschap veel scepsis weggenomen en gezorgd voor een gemeenschappelijke basis voor het doen van onderzoek en voor onderlinge communicatie. Via koninklijke academies en wetenschappelijke tijdschriften werd sindsdien op vruchtbare wijze informatie uitgewisseld over de vele uitvindingen en ontdekkingen die de wetenschappelijke revolutie kenmerkten.</p>	
Subdomein 4.7: Tijdvak 7. Tijd van prikken en revoluties (1700 - 1800)				
Kenmerkend aspect	Korte inhoudsomschrijving	Voorbeelden	Voorbeelden	
a. Rationeel optimisme en 'verlicht denken' dat werd toegepast op alle terreinen van de samenleving	<p>Elementen die bij het rationele optimisme en 'verlicht denken' een rol spelen:</p> <ul style="list-style-type: none"> - invloed van de wetenschappelijke ontdekkingen uit de 17de eeuw; - rationele opvattingen worden gepopulariseerd voor het geletterde deel van de bevolking; - overgang van cyclisch denken naar vooruitgangdenken; - in de godsdienst: het afwijzen van intolerantie en geloofsvervolgung; - in de politiek: het afwijzen van de absolute macht van vorsten en het vastleggen van de rechten van de burger en de invoering van de trias politica (scheiding der machten); - in de economie: het streven naar een vrije markt; - in de sociale verhoudingen: het bepleiten van gelijke rechten voor de burgers en het afschaffen van standonderscheid. 	<p>(g) De publicatie van Het sociaal contract (1762) Dit boek kan beschouwd worden als een alternatief voor het absolutisme. Want volgens Rousseau is de macht van een vorst niet van bovenaf gelegitimeerd maar van onderaf: de burgers maken met elkaar afspraken om de samenleving en het politieke bestel goed te regelen. Bij deze burgers berust het hoogste gezag en zij zijn degenen die een deel van hun persoonlijke vrijheid afstaan aan wat hij de Gemeenschappelijke Wil noemt. Rousseau legde niet precies uit hoe die Gemeenschappelijke Wil kan worden ondergebracht in een goed werkend politiek bestuur, maar veel tijdgenoten zagen in zijn boek een pleidooi voor een democratische staatsvorm en voor een samenleving waarin mensen op basis van nationaal besef gezamenlijk de verantwoordelijkheid nemen voor het bestuur van het land.</p>	<p>(o) Het ontstaan van een publieke opinie In de loop van de 18de eeuw zien we in Europa dat mensen uit de middenklasse steeds meer geïnteresseerd raakten in allerlei vraagstukken die in hun eigen land en in de wereld op dat moment speelden. Ze gingen tijdschriften en kranten lezen, bezochten koffiehuizen en leeszalen waar ze zich op de hoogte konden stellen van de laatste ontwikkelingen, en werden ook lid van genootschappen waarin ze ideeën met elkaar uitwisselden. In lijn met het verlichte denken van deze tijd waren veel mensen op zoek naar manieren om de eigen samenleving te verbeteren. Historici spreken in dit verband wel over het ontstaan van een publieke opinie.</p>	

Domein 4: Tijdvakken			Vervolg
Subdomein 4.7: Tijdvak 7. Tijd van pruiken en revoluties (1700 - 1800)			Vervolg
Kenmerkend aspect	Korte inhoudsomschrijving	Voorbeelden	Voorbeelden
b. Voortbestaan van het ancien régime met pogingen om het vorstelijk bestuur op eigentijdse verlichte wijze vorm te geven (verlicht absolutisme)	Elementen die bij dit verlichte absolutisme een rol spelen: <ul style="list-style-type: none"> - streven naar godsdiensttolerantie; - streven naar meer juridische gelijkheid; - stimuleren van het onderwijs; - stimuleren van de economie; - vasthouden aan de absolute macht van de vorst. 	(p) Frederik de Grote (1712 - 1786) Frederik de Grote regeerde van 1740 tot 1786 over Pruisen. Hij onderhield intensieve contacten met verlichte denkers als Voltaire en beschouwde het als zijn opdracht om zijn onderdanen te verheffen tot verstandige en gelukkige mensen. Zo zorgde hij ervoor dat naast de heersende lutherse kerk ook minderheidsgodsdiensten werden getolereerd. Hij verbeterde de rechtspraak en trachtte voor alle kinderen een vorm van onderwijs in te voeren (hetgeen overigens niet gelukt is). Bij al deze hervormingen stuitte hij wel op bepaalde grenzen. Zo slaagde hij er wel in de horigheid op zijn eigen kroondomeinen af te schaffen, maar durfde hij het niet aan om dit ook elders in Pruisen aan te pakken. Daarmee zou hij namelijk geen vrienden maken bij de landadel, de machtigste groep in het land.	(v) Het mislukken van hervormingen in Frankrijk In Frankrijk was de ongelijke verdeling van de belastingdruk een groot probleem. De adel en de geestelijkheid waren vrijgesteld van het betalen van de belangrijke grondbelasting (de 'taille'). Frankrijk was een betrekkelijk welvarend land, maar de overheid kampte voortdurend met schulden. Zowel Lodewijk XV als Lodewijk XVI ondernamen pogingen om ook de eerste en de tweede stand te laten bijdragen aan de schatkist. Het verzet van adel en geestelijkheid was echter zeer sterk en de vorsten moesten uiteindelijk toch hun nederlaag erkennen. We zouden kunnen zeggen dat de vorsten bij deze hervormingspogingen blijk gaven van verlichte denkbeelden, maar niet despotisch genoeg waren om hun beleid te kunnen doordrukken.
c. Uitbouw van de Europese overheersing, met name in de vorm van plantagekoloniën en de daarmee verbonden transatlantische slavenhandel, en de opkomst van het abolitionisme	Elementen die bij de uitbreiding van de Europese overheersing, de plantagekoloniën, de transatlantische slavenhandel en de opkomst van het abolitionisme een rol spelen: <ul style="list-style-type: none"> - handelskoloniën, vestigingskoloniën en plantagekoloniën als varianten van Europese expansie; - toenemend belang van plantageproducten uit Amerika op de Europese markt; - transatlantische slavenhandel bereikt in de 18de eeuw zijn grootste omvang; - streven naar afschaffing van de slavenhandel en slavernij in de tweede helft van de 18e eeuw en eerste resultaten daarvan in het begin van de 19^e eeuw. 	(v) Slaven aan boord van Nederlandse schepen De hoge sterfte van slaven aan boord van Nederlandse schepen tijdens de overtocht van Afrika naar Amerika is in het verleden toegeschreven aan de wrede behandeling door de scheepsbemanning. Meer recente gegevens laten zien dat de bemanning de slaven beschouwde als kostbare koopwaar en hen met de nodige zorg wilde behandelen. Het grote aantal sterfgevallen was niet het gevolg van onwil maar onkunde bij de bemanning. Door een gebrek aan inzicht in de medische en hygiënische omstandigheden aan boord werden te veel slaven in veel te krappe, warme, vervuilde en benauwde omstandigheden min of meer op elkaar gestapeld. In vergelijking met de slavenhandel door Engelse reders vielen de sterftcijfers aan boord van de Nederlandse schepen hoog uit. Dat kan voor een deel worden toegeschreven aan de geringere omvang van de Nederlandse slavenhandel en het gebrek aan professionaliteit bij de Nederlanders. Terwijl de Engelsen aan het einde van de 18 ^{de} eeuw met behulp van medische maatregelen de sterfte wisten terug te dringen, bleven de Nederlandse handelaren vasthouden aan hun oude gewoontes.	(o) Groei van slavernij in de VS rond 1800 De Amerikaanse volksvertegenwoordigers gingen er aan het eind van de 18 ^{de} eeuw vanuit dat de slavernij na de afschaffing van de slavenhandel in 1808 bij gebrek aan nieuwe aanvoer van slaven vanzelf zou doodbloeden. Dit bleek echter niet het geval. Door de uitvinding van de <i>cotton gin</i> en door de toenemende vraag naar katoen vanuit Engeland vond er een ware explosie van de katoenteelt in het Zuiden van de Verenigde Staten plaats. In de vraag naar arbeidskrachten werd voorzien door een geboorteoerschot onder de slaven. Deze slaven werden verkocht aan nieuwe plantage-eigenaren. Zo maakte de slavernij in het Zuiden onverwacht toch een sterke groei door.

Domein 4: Tijdvakken				Vervolg
Subdomein 4.7: Tijdvak 7. Tijd van pruiken en revoluties (1700 - 1800)				Vervolg
Kenmerkend aspect	Korte inhoudsomschrijving	Voorbeelden	Voorbeelden	
d. De democratische revoluties in westerse landen met als gevolg discussies over grondwetten, grondrechten en staatsburgerschap	<p>Elementen die bij de democratische revoluties een rol spelen:</p> <ul style="list-style-type: none"> - democratische revoluties in Noord-Amerika, de Nederlandse Republiek en Frankrijk werden gestimuleerd door gemeenschappelijke verlichte ideeën over politiek en samenleving; - elk van deze revoluties is veroorzaakt door specifieke korte en lange termijnfactoren; - fasering en resultaten van de revoluties. 	<p>(g) Gelijkstelling van godsdiensten (1796) Op 5 augustus 1796 besloten de gekozen volksvertegenwoordigers in de Nationale Vergadering van de Bataafse Republiek om een eind te maken aan de bevoorrechte positie van de 'heersende' gereformeerde (calvinistische) kerk. Daarmee zou dus ook een einde moeten komen aan de tweederangs positie van de katholieke en kleine protestantse kerken in Nederland. Tegelijkertijd werd besloten tot de scheiding van kerk en staat. De gereformeerde kerk mocht niet langer door de overheid gesteund worden. Dit was een eerste stap in de richting van volledige gelijkstelling van de godsdiensten.</p>	<p>(o) Kiesrecht tijdens de Franse Revolutie In de verschillende fasen van de Franse Revolutie werden verschillende keuzes gemaakt in het toekennen van het kiesrecht. Interessant is dat het revolutionaire gelijkheidsbeginsel daarbij niet altijd even serieus werd genomen. Zo zien we in de jaren 1789 - 1791 dat er gekozen werd voor een combinatie van census- en getrappt kiesrecht. Uitkomst daarvan was dat vooral de bezittende klasse in het nationale parlement vertegenwoordigd werd. In de radicale fase (1792 - 1794) werd een abrupte overstap gemaakt naar algemeen mannenkiesrecht. Paradoxaal genoeg was juist dit de fase waarin het democratische proces totaal ontspoorde. Vanaf 1795 grepen meer gematigde politici weer terug op een variant van census- en getrappt kiesrecht. Deze ontwikkeling laat zien dat het 'uitvinden van de democratie' een complex proces is.</p>	
Subdomein 4.8: Tijdvak 8. Tijd van burgers en stoommachines (1800 - 1900)				
Kenmerkend aspect	Korte inhoudsomschrijving	Voorbeelden	Voorbeelden	
a. De opkomst van de politiek-maatschappelijke stromingen nationalisme, liberalisme, socialisme, confessionalisme en feminisme	<p>Elementen die bij de opkomst van de politiek-maatschappelijke stromingen een rol spelen:</p> <ul style="list-style-type: none"> - verband tussen het ontstaan van de stromingen en de democratische revoluties van circa 1770 tot 1848; - verband tussen het ontstaan van de stromingen en de industriële revolutie; - diverse varianten van nationalisme, liberalisme, socialisme, confessionalisme en feminisme qua ideologie en qua sociaal-politieke beweging. 	<p>(v) Het revolutionaire marxisme Karl Marx is de grondlegger van de beweging die hijzelf omschreef als 'wetenschappelijk' socialisme. Volgens zijn theorie was de industriële kapitalistische samenleving in vaste stappen op weg naar de ondergang en zou er een revolutie komen waarbij de arbeidersklasse de macht zou grijpen. Omdat hij er vanuit ging dat deze revolutie van tevoren was bepaald door enkele maatschappelijke ontwikkelingen, wordt deze theorie wel 'deterministisch' genoemd. Die ontwikkelingen waren: de concentratie van de productiemiddelen in handen van een steeds kleiner wordende groep ondernemers, de toenemende uitbuiting van arbeiders (steeds lagere lonen en steeds langere werktijden) en als gevolg daarvan een steeds sterker, strijdvaardig klassenbewustzijn bij een steeds groter wordende arbeidersklasse, die uiteindelijk zo omvangrijk en krachtig zou zijn dat hij de macht zou kunnen grijpen.</p>	<p>(o) Van klassiek liberalisme naar radicaal-liberalisme Rond 1850 kozen liberalen in veel Europese landen voor een uiterst terughoudende rol voor de overheid. De vrije markt moest zorgen voor evenwicht in de samenleving en de overheid zou zich moeten beperken tot de rol van nachtwaker. Daarnaast waren veel liberalen voorstander van een beperkte toekenning van het kiesrecht aan het meer welgestelde deel van de bevolking (censuskiesrecht). Door de toenemende sociale problemen in de steden en door sterke pressie van de arbeidersbeweging ontstond in liberale kring rond 1880 - 1890 de gedachte dat de overheid in bepaalde situaties zou moeten ingrijpen wanneer de vrije markt niet zorgde voor het noodzakelijke evenwicht in de samenleving. Zo ontstonden de eerste ideeën over arbeidswetgeving om vrouwen en kinderen te beschermen of de eerste initiatieven om de bevolking te voorzien van schoon drinkwater. Tegelijkertijd begonnen liberalen ook steeds meer over te hellen naar algemeen kiesrecht. Dit liberalisme wordt over het algemeen 'radicaal' genoemd, in de zin van links en progressief.</p>	

Domein 4: Tijdvakken			Vervolg
Subdomein 4.8: Tijdvak 8. Tijd van burgers en stoommachines (1800 - 1900)			Vervolg
Kenmerkend aspect	Korte inhoudsomschrijving	Voorbeelden	Voorbeelden
b. Voortschrijdende democratisering, met deelname van steeds meer mannen en vrouwen aan het politiek proces	Elementen die bij de voortschrijdende democratisering een rol spelen: <ul style="list-style-type: none"> - terugdringen van de macht van vorsten ten gunste van het parlement; - uitbreiding van het kiesrecht, resulterend in algemeen mannen- en vrouwenkiesrecht; - strijd tussen conservatieve en progressieve krachten over de macht van het parlement én de invloed en omvang van het electoraat; - de overgang van een politieke cultuur, gecentreerd rond een smalle elite, naar massapolitiek, waarin landelijke partijen, pressiegroepen en media een belangrijke rol spelen. 	(v) De ministeriële verantwoordelijkheid In veel liberale grondwetten van rond 1848 werd de macht van de koning beperkt en trok het parlement de meeste macht in de staat naar zich toe. In Nederland werd bepaald dat de koning onschendbaar was en dat ministers politiek verantwoording moesten afleggen bij het parlement. Tot op de dag van vandaag houdt dit beginsel in dat het parlement ook zijn vertrouwen kan opzeggen in het zittende kabinet en dit dus kan laten 'vallen'. Onder koning Willem III (1849 - 1890) heeft het parlement dit recht bij een tweetal conflicten (1866 en 1867) moeten bevechten. Nadat de liberale kamermeerderheid de ministers onder vuur had genomen, liet de koning de Tweede Kamer ontbinden en verkiezingen uitschrijven. In beide gevallen leverden de verkiezingen opnieuw een liberale kamermeerderheid op en moest het kabinet dus uiteindelijk toch toegeven aan de wil van het parlement.	(p) Napoleon III (1808 - 1873) Louis Napoleon Bonaparte was een neef van de grote Napoleon. Na een jaar van revolutionaire ontwikkelingen werden in december 1848 in de nieuwe Franse Republiek presidentsverkiezingen gehouden. Elke volwassen Franse man mocht stemmen. Interessant is dat de kiezers, nu ze van hun democratisch recht gebruik konden maken, kozen voor een persoon met een nogal ondemocratische reputatie. Ze kozen voor een grote naam uit het verleden. Binnen enkele jaren wist deze president zich op te werken tot keizer Napoleon III. Hij ontwierp vervolgens een schijndemocratie waarin hij de volledige regie had. Veel mensen stelden de vraag of de democratie niet te snel was ingevoerd in Frankrijk.
c. De industriële revolutie die in de westerse wereld de basis legde voor de industriële samenleving	Elementen die bij de industriële revolutie een rol spelen: <ul style="list-style-type: none"> - voorwaarden die industriële ontwikkeling mogelijk maken; - de belangrijkste bedrijfstakken waarin de industrialisatie plaatsvindt en het type innovaties in deze bedrijfstakken; - veranderingen in de werkomstandigheden in de industrie ten opzichte van de ambachtelijke bedrijven en het ontstaan van een proletariaat; - samenhang tussen industrialisatie en urbanisatie; - veranderingen in demografische patronen; - samenhang tussen industrialisatie en de transportrevolutie; - verschillen tussen de eerste industrialisatiegolf en latere industrialisatiegolven. 	(o) De agrarische modernisering in Engeland De verbeteringen in de Engelse landbouw in de 18e eeuw worden wel gezien als een belangrijke ontwikkeling voorafgaande aan de industriële revolutie. Het ging hierbij om enkele technische verbeteringen (zoals een betere bemesting van de grond en afwisseling van geteelde gewassen) in combinatie met de <i>enclosure</i> (omheining) van landbouwgrond. In veel dorpen werd de grond tot dan toe namelijk voor een deel gemeenschappelijk door dorpelingen beheerd. De afgrenzing van stukken land maakte het mogelijk dat landeigenaren gingen investeren in hun eigen perceel en de productie wisten op te krikken. De agrarische modernisering had twee belangrijke gevolgen. Ten eerste ging de productiviteit in de landbouw met sprongen omhoog, waardoor de prijzen van de producten verlaagd en meer mensen gevoed konden worden. Ten tweede werden kleine keuterboeren door de <i>enclosure</i> beroofd van hun bestaansmiddelen en gedwongen om ander werk te zoeken. Velen van hen begonnen een nieuw bestaan in de huisnijverheid en de industrie.	(v) Disciplineren van de arbeid Veel arbeiders hadden moeite om over te schakelen van een leven in de landbouw of het kleinbedrijf naar de orde en regelmaat van de fabriek. Vooral de lange werkdagen en de discipline op de werkvloer waren een probleem. Ook gebeurde het nog wel eens dat arbeiders na een alcoholische zondag op de maandag niet op het werk verschenen. Door bijvoorbeeld boetes op te leggen probeerden ondernemers hun arbeiders te disciplineren. Een bekend voorbeeld van disciplineren is de rond 1800 gestichte fabriek van Robert Owen, nabij Glasgow. In de fabriek was er veel toezicht en werden arbeiders door hun voormannen beoordeeld met een cijfer. Buiten de fabriek werd er gepatrouilleerd om arbeiders te weerhouden van drankmisbruik.

Domein 4: Tijdvakken			Vervolg
Subdomein 4.8: Tijdvak 8. Tijd van burgers en stoommachines (1800 - 1900)			Vervolg
Kenmerkend aspect	Korte inhoudsomschrijving	Voorbeelden	Voorbeelden
d. De moderne vorm van imperialisme die verband hield met de industrialisatie	Elementen die bij het moderne imperialisme een rol spelen: - snelle expansie van grootmachten en kleinere landen in diverse delen van de wereld; - de datering van dit verschijnsel; - het politieke, economische en culturele onderscheid tussen dit moderne westerse expansiepatroon en oudere vormen van expansie; - verschillende politieke, economische en culturele factoren die het ontstaan van het moderne imperialisme kunnen verklaren.	(v) Contractarbeid in westerse ondernemingen Een belangrijk kenmerk van het moderne imperialisme was dat westerse bedrijven ook echt begonnen te investeren in de koloniën, bijvoorbeeld plantages aanlegden, mijnen exploiteerden of oliebronnen aanboorden. Een probleem daarbij was waar men de arbeidskrachten vandaan moest halen om eenvoudig handwerk te verrichten. De lokale bevolking was vaak niet bereid om in de bedrijven te werken en beschouwde westerse ondernemingen als een bedreiging voor de inheemse economie. In dergelijke gevallen maakten de westerse ondernemingen gebruik van zogenaamde 'koelies'. Dat gebeurde bijvoorbeeld op de tabaksplantages in Deli (Sumatra) of op de suikerplantages in Suriname. Het ging daarbij om mensen die van overzee werden aangevoerd en bij het tekenen van het contract een voorschot hadden ontvangen. De contracten waren zo geformuleerd dat het voor koelies erg lastig was om de arbeidsovereenkomst af te breken. De koelies waren geen slaven, maar zij hadden erg weinig rechten. Dit voorbeeld laat zien dat de vestiging van westerse ondernemingen in de koloniën tal van problemen oproep.	(p) Leopold II (1835 - 1909) Leopold II was koning van België vanaf 1865. In een tijd waarin de grootmachten bezig waren een koloniaal imperium op te bouwen, wilde deze koning niet achterblijven. Door handig diplomatiek spel kreeg Leopold tijdens de conferentie van Berlijn (1884 - 1885) van de Kongorivier een groot gebied te claimen. Het gebied kwam niet in handen van de Belgische staat maar van een door hem zelf geleide organisatie. Dit maakte het mogelijk zonder controle van wie dan ook in dit gebied 'wilde' rubber te laten exploiteren. Dit leverde enorme winsten op, maar ging gepaard met gruwelijke vormen van dwangarbeid. Het waren met name missionarissen en zendelingen die gegevens over deze wreedheden naar buiten brachten. In 1908 werd Leopold gedwongen om de Kongo over te dragen aan de Belgische staat. Het voorbeeld laat zien dat het moderne imperialisme twee gezichten had: enerzijds was er de ongekende zoektocht naar winst en anderzijds was er ook het ethische besef dat de koloniale landen niet alleen geld mochten incasseren maar ook een beschavingsmissie hadden.
e. Discussies over de 'sociale kwestie'	Elementen die bij de discussies over de 'sociale kwestie' een rol spelen: - ontstaan van de discussies als gevolg van nieuwe sociale problemen in industriegebieden en in de grote steden; - oplossingen die vanuit verschillende politieke stromingen werden aangedragen voor de sociale problemen; - de eerste vormen van wetgeving om de sociale problemen aan te pakken; - de overgang van nachtwakersstaat naar interventiestaat.	(g) Kinderwet van Van Houten (1874) De Kinderwet van de liberale politicus Samuel van Houten (uit 1874) verbood de arbeid van kinderen tot twaalf jaar in werkplaatsen en fabrieken. Deze wet geldt wel als de eerste sociale wet in Nederland. Het is begrijpelijk dat een liberaal politicus juist voor kinderen in de bres sprong. Van volwassenen kon je volgens de principes van het liberalisme zeggen dat zij zelf een keuze hadden om bepaald werk al dan niet aan te nemen. Voor kinderen was dit moeilijk vol te houden. De Leerplichtwet van 1900 maakte overigens een definitief einde aan de kinderarbeid. Vanaf dat moment waren de ouders verplicht hun kinderen van zeven tot en met twaalf jaar naar school te sturen. In de praktijk deden de meeste ouders dat al. Rond 1900 bezocht negentig procent van de kinderen een school.	(v) Aanpak van gezondheidsproblemen door de staat De cholera was een infectieziekte. Mensen liepen deze ziekte op door het drinken van verontreinigd drinkwater. De ziekte ging gepaard met een zeer sterke diarree en (als gevolg daarvan) uitdroging. De cholera-epidemieën eisten in de 19e eeuw tienduizenden slachtoffers in Nederland. Vanaf de jaren 1860 begon het aantal slachtoffers sterk te dalen. Een verklaring daarvoor is dat de overheid bij het ontstaan van nieuwe epidemieën op aandringen van artsen maatregelen nam zoals het beschikbaar stellen van gezuiverd drinkwater en het voorlichten van de bevolking over hygiënische maatregelen.

Domein 4: Tijdvakken				Vervolg
Subdomein 4.8: Tijdvak 8. Tijd van burgers en stoommachines (1800 - 1900)				Vervolg
Kenmerkend aspect	Korte inhoudsomschrijving	Voorbeelden	Voorbeelden	
f. De opkomst van de emancipatiebewegingen	Elementen die bij de opkomst van emancipatiebewegingen een rol spelen: - het streven naar gelijkberechtiging van minderheidsgroepen krijgt in de tweede helft van de 19e eeuw vorm in georganiseerde politieke, sociale en culturele bewegingen; - de democratiseringstendenzen in de samenleving, een welvaartsstijging bij arbeiders en middengroepen plus het toenemende belang van onderwijs stimuleren het ontstaan van emancipatiebewegingen.	(p) Aletta Jacobs (1854 - 1924) Aletta Jacobs speelde een belangrijke rol in de emancipatie van vrouwen. Zij was de eerste vrouw die, in 1871, in Nederland werd toegelaten tot de universiteit. Na haar zouden er velen volgen. Als arts heeft zij zich erg ingezet voor de belangen van vrouwen, onder meer door het geven van voorlichting over anticonceptie. Zij hield daartoe een gratis spreekuur voor vrouwen uit de arbeidersklasse. Juist voor deze vrouwen vormde het grote kindertal een fysieke belasting. Daarnaast was zij actief in de beweging voor vrouwenkiesrecht, dat in Nederland in 1919 is ingevoerd.	(o) Het ontstaan van de antirevolutionaire beweging De antirevolutionaire beweging onder leiding van Abraham Kuypers is ontstaan vanuit de onvrede van orthodoxe protestanten over de verlichte, vooruitstrevende stemming in de protestantse kerken in de 19e eeuw. Deze gelovigen wilden terug naar de kern van het geloof zoals dat in de 16e eeuw was geformuleerd. Zij beschouwden de liberale elite die in Nederland rond het midden van de 19e eeuw veel macht had, als hun grote tegenstander. Naast deze kerkelijke strijd begonnen de orthodoxen zich ook in te zetten voor degelijk, orthodoxgezind lager onderwijs. Zij vonden het openbaar onderwijs te liberaal en te modern. Deze inzet mondde uit in een felle schoolstrijd tussen de orthodoxen en katholieken aan de ene kant en de liberalen aan de andere kant. Vanuit deze schoolstrijd ontstond bij deze orthodox-protestanten de behoefte aan een goed georganiseerde politieke partij. Zo bezien kunnen we deze antirevolutionaire beweging omschrijven als een emancipatiebeweging. Daar wordt door critici tegen ingebracht dat de beweging ook veel sociale controle kende en de eigen aanhang beperkte in bewegingsruimte. Dat laatste lijkt op het eerste gezicht strijdig met de emancipatiegedachte.	
Subdomein 4.9: Tijdvak 9. Tijd van de wereldoorlogen (1900 - 1950)				
Kenmerkend aspect	Korte inhoudsomschrijving	Voorbeelden	Voorbeelden	
a. De rol van moderne propaganda- en communicatiemiddelen, en vormen van massaorganisatie	Elementen die bij propagandamiddelen, communicatiemiddelen en massaorganisaties een rol spelen: - massaorganisaties als uiting van toenemende ideologisering van de samenleving; - massaorganisaties als uiting van toenemende politieke betrokkenheid van de bevolking en democratisering van de samenleving; - uitvinding van moderne communicatiemiddelen; - de ontwikkeling van moderne propagandamiddelen door nieuwe communicatiemiddelen; - de functie van propaganda in moderne samenlevingen gekenmerkt door ideologisering en grotere politieke participatie van bevolkingsgroepen.	(v) Propaganda van de NSDAP 'Heel Duitsland hoort de Führer met de volksontvanger.' De nazi's zetten de radio doelbewust in voor propagandadoeleinden. Ieder Duits gezin zou over een radiotoestel moeten beschikken. Op pleinen werden luidspreekers geplaatst zodat mensen zonder radio toch de toespraken van Hitler konden horen. Er was maar één zender: die van de NSDAP. Van vrije meningsuiting was geen sprake.	(o) Toename van massaorganisatie Een confessioneel, Nederlands voorbeeld. De katholieke Graalbeweging was in 1929 opgericht om katholieke meisjes te verenigen en naar het geloof te vormen. Daartoe voerden ze massaspelen op waarbij met gymnastische beweging en dans een staand kruis vereerd werd. Doordat de meisjes in rijen liepen en synchroon bewogen, was het net alsof een leger in slagorde rond het kruis marcheerde.	

Domein 4: Tijdvakken			Vervolg
Subdomein 4.9: Tijdvak 9. Tijd van de wereldoorlogen (1900 - 1950)			Vervolg
Kenmerkend aspect	Korte inhoudsomschrijving	Voorbeelden	Voorbeelden
b. Het in praktijk brengen van de totalitaire ideologieën communisme en fascisme/nationaal-socialisme	Elementen die bij het in de praktijk brengen van de totalitaire ideologieën een rol spelen: <ul style="list-style-type: none"> - pogingen tot volledige gelijkshakeling van de politiek, de economie en het sociale leven aan de heersende ideologie; - de rol van geweld en terreur in het gelijkshakelen van de samenleving; - wisselwerking tussen politieke leiders en de massa; - de functie van propaganda- en communicatiemiddelen bij het opleggen van de totalitaire ideologie; - de functie van vijandbeelden bij het opleggen van de totalitaire ideologie; - het utopisch karakter van de communistische en de fascistische ideologie. 	(g) Aannee Ermächtigungsgesetz (1933) Hitler werd in januari 1933 rijkskanselier en na het aannemen van de Ermächtigungsgesetz (machtigingswet) op 23 maart 1933 bezat hij dictatoriale volmachten. De wet stelde hem in staat om vier jaar lang buiten het parlement om te regeren. Daarmee werd de parlementaire democratie in feite afgeschaft.	(v) Socialistisch realisme Dit was de officiële stijl van de kunst in de Sovjet-Unie vanaf 1934, toen Stalin zich uitsprak tegen iedere vorm van experiment. Het doel was om 'een waarachtig, historisch specifiek beeld te geven van de werkelijkheid in haar revolutionaire ontwikkeling'. Het werd gekenmerkt door een geïdealiseerde voorstelling van heroïsche arbeiders en soldaten, in een naturalistische stijl. Kunst werd hier ingezet als opvoedkundig middel voor de massa.
c. De crisis van het wereldkapitalisme	Elementen die bij de crisis een rol spelen: <ul style="list-style-type: none"> - structurele en conjuncturele oorzaken van de crisis; - gevolgen (sociaal, politiek en economisch) op korte en lange termijn; - verschillende oplossingen voor de crisis. 	(p) John Maynard Keynes (1883 - 1946) Keynes was vanaf 1906 als ambtenaar werkzaam onder andere bij het India Office. Hij vertegenwoordigde het Engelse ministerie van Financiën op de vredesconferentie van Versailles, na de Eerste Wereldoorlog. Hij was het niet eens met de hoge herstelbetalingen die Duitsland na de oorlog werden opgelegd. Hij schreef zelfs een boek over de nadelige gevolgen van Versailles voor de Europese economie. In 1936, midden in de crisistijd dus, schreef hij zijn bekendste werk: The General Theory of Employment, Interest and Money. Daarin stonden nieuwe inzichten over de economische politiek van de overheid, gericht op het bestrijden van conjuncturele werkloosheid (de anti-cyclische begrotingspolitiek). Keynes legde de nadruk op de vraagkant van de economie, en hij stelde dat de overheid moet investeren in de economie om hiermee herstel te stimuleren.	(o) Van oorlogseconomie naar overproductie Tijdens de Eerste Wereldoorlog werden de economieën van oorlogvoerende landen ondergeschikt gemaakt aan de oorlog. De overheden voerden de oorlogsproductie maximaal op. Na de oorlog bleef de productie op een hoog peil, om herstel mogelijk te maken en om aan de achterstallige consumptievraag te voldoen. Tegelijkertijd deden nieuwe industrielanden hun intrede op de wereldmarkt. De factoren leidden eind jaren twintig tot overproductie, wat één van de oorzaken van de economische crisis was.
d. Het voeren van twee wereldoorlogen	Elementen die bij het voeren van twee wereldoorlogen een rol spelen: <ul style="list-style-type: none"> - het voorspel en verloop van de Eerste Wereldoorlog; - het voorspel en verloop van de Tweede Wereldoorlog; - de aard van oorlogvoering in de Eerste Wereldoorlog; - de aard van oorlogvoering in de Tweede Wereldoorlog; - de militaire en politiek-staatkundige situatie na de Eerste Wereldoorlog; - de militaire en politiek-staatkundige situatie na de Tweede Wereldoorlog; - de strijd tussen staten is in de Tweede Wereldoorlog verbonden met de strijd tussen ideologieën. 	(v) Industriële oorlogvoering In de Eerste Wereldoorlog bleek hoe belangrijk de fabrieksmatige productie van wapens was geworden. In ongekende hoeveelheden rolden munitie en geschut van de lopende band. Onmisbaar werden spoorwegen en schepen om mannen en materieel naar het front te vervoeren. Industriële macht bepaalde, meer dan persoonlijke moed of heldendom, het verloop van de oorlog.	(g) De invasie in Normandië (6 juni 1944) Op de eerste dag van operatie Overlord sneuvelden 2500 geallieerde soldaten terwijl de Duitse soldaten in eerste instantie vanaf de rotsen aan het prijschieten waren. Na een dag hadden de geallieerde troepen bruggenhoofden geslagen en was het tweede front geopend. De geallieerde landing is één van de grootste militaire operaties uit de geschiedenis, die jarenlang in het geheim was voorbereid.

Domein 4: Tijdvakken			Vervolg
Subdomein 4.9: Tijdvak 9. Tijd van de wereldoorlogen (1900 - 1950)			Vervolg
Kenmerkend aspect	Korte inhoudsomschrijving	Voorbeelden	Voorbeelden
e. Racisme en discriminatie die leidden tot genocide, in het bijzonder op de joden	Elementen die bij racisme en discriminatie een rol spelen: <ul style="list-style-type: none"> - theorieën over natie en ras; - politieke stromingen en overheden die racisme en discriminatie als uitgangspunt kiezen voor hun beleid, uitmondend in genocide; - modern antisemitisme; - de jodenvervolging door de nazi's; - de vervolging van andere door de nazi's als minderwaardig bestempelde (bevolkings) groepen. 	(p) Adolf Eichmann (1906 - 1962) Deze Oostenrijkse SS-er werd in 1934 binnen de NSDAP verantwoordelijk voor joodse aangelegenheden. Hij raakte ervan overtuigd dat de oplossing van het 'joodse probleem' in de verbanning van de joden uit het Duitse territorium lag. Hij onderzocht een mogelijke deportatie van Duitse joden naar Palestina (Engels mandaatgebied), maar zag daar om politieke en economische redenen vanaf. Na de Anschluss van Oostenrijk in 1938 kreeg Eichmann gelegenheid om een verplicht emigratieprogramma voor de Oostenrijkse joden op te zetten. Tijdens de Tweede Wereldoorlog was hij verantwoordelijk voor het transport van miljoenen joden naar de concentratie- en vernietigingskampen.	(o) Van segregatie tot vernietiging Na de machtsovername van Hitler werden joden in Duitsland stapsgewijs vervolgd. Eerst werden ze uit overheidsdienst ontslagen, uit publieke domeinen geweerd en werden hun winkels geboycot. Daarna werden huwelijken tussen joden en 'Ariërs' verboden en moesten joden een 'joodse' naam aannemen. Tijdens de Kristallnacht in 1938 werden synagogen en joodse winkels verwoest en joden op straat gemolesteerd. Tijdens de oorlog werden ze massaal in vernietigingskampen om het leven gebracht.
f. De Duitse bezetting van Nederland	Elementen die bij de Duitse bezetting van Nederland een rol spelen: <ul style="list-style-type: none"> - de Duitse inval in mei 1940; - pogingen van de bezetter om de Nederlandse bevolking te winnen voor het nationaal-socialisme; - het inschakelen van het Nederlandse bedrijfsleven en de Nederlandse oorlogseconomie; - collaboratie, verzet en accommodatie van de Nederlandse bevolking; - vervolging en vernietiging van de joden. 	(v) Nederlands verzet in de Tweede Wereldoorlog Dit is de verzamelaar voor alle personen en groepen die tijdens de Tweede Wereldoorlog weerstand boden tegen de Duitse bezetting van Nederland en de Japanse bezetting van Nederlands-Indië. Bij verzet valt te denken aan het saboteren van de bezetting, hulp aan vervolgd, illegale pers en spionage.	(g) Februaristaking (1941) Op dinsdag 25 februari 1941 riep de Amsterdamse CPN op tot een grootscheepse staking in de hoofdstad. Aan fabriekspoorten en in de wijken deelde men stencils uit. Op het getypte stencil stonden met de pen geschreven de woorden "Staakt! Staakt! Staakt!". Het resultaat overtrof alle verwachtingen. Tienduizenden werkers stroomden de straten op naar protestbijeenkomsten. De staking was gericht tegen de jodenvervolging. Veel Amsterdammers waren getuige geweest van de Duitse en W.A.-terreur als represaille op verzet in de Amsterdamse jodenbuurt. De stakingsoproep bood een gelegenheid hun woede daarover te uiten.
g. Verwoestingen op niet eerder vertoonde schaal door massavernietigingswapens en de betrokkenheid van de burgerbevolking bij oorlogvoering	Elementen die bij massavernietigingswapens en burgerlijke betrokkenheid bij oorlogvoering een rol spelen: <ul style="list-style-type: none"> - inzet van alle maatschappelijke sectoren ten behoeve van de oorlogvoering; - pogingen om de tegenstander in alle maatschappelijke sectoren te treffen; - schaalniveau van de vernietiging in vergelijking met eerdere oorlogen; - gevolgen van totale oorlogvoering voor het denken over oorlog en vrede. 	(o) Vrouwenemancipatie door de Eerste Wereldoorlog Door de grote inzet van mannen aan het front werden vrouwen in oorlogsdeelnemende landen ingeschakeld om het productieproces op gang te houden. De hiermee verworven vrijheid en zelfstandigheid bleken ook na afloop van de oorlog een motor achter vrouwenemancipatie.	(g) Atoombommen op Japan (1945) Op 6 augustus 1945 gooide een Amerikaanse B-29 bommenwerper een atoombom (Little Boy, een uraniumbom) op de Japanse stad Hiroshima. Hierdoor verloren direct 78.000 mensen het leven. Door de radioactieve straling verloren daarna nog duizenden mensen het leven, waardoor het totaal aantal slachtoffers 140.000 bedroeg. Volgens opgaven van de Japanners was het totaal aantal slachtoffers echter ruim 240.000 omdat ook jaren later nog mensen stierven aan bijvoorbeeld kanker. Omdat de Japanners na het werpen van de eerste bom zich nog steeds niet overgaven, gooiden de Amerikanen op 9 augustus een tweede atoombom (Fat Man, een plutoniumbom), nu op Nagasaki.

Domein 4: Tijdvakken				Vervolg
Subdomein 4.9: Tijdvak 9. Tijd van de wereldoorlogen (1900 - 1950)				Vervolg
Kenmerkend aspect	Korte inhoudsomschrijving	Voorbeelden	Voorbeelden	
h. Vormen van verzet tegen het West-Europese imperialisme	Elementen die bij dit verzet een rol spelen: - factoren waardoor het nationalistische verzet gestimuleerd werd; - de verschillende vormen van nationalistisch verzet; - reacties van de koloniale overheden op het nationalistische verzet.	(g) De zoutmars van Gandhi (1930) Op 6 april 1930 begon Gandhi met volgelingen water uit zee te scheppen en te koken totdat alleen zout overbleef. Dat was verboden, want alleen Britten mochten zout winnen. Zij verplichtten de Indiase bevolking belasting op zout te betalen. Daarom was Gandhi op 12 maart met tientallen aanhangers een mars van zo'n 350 kilometer naar de kust begonnen. Duizenden sloten zich bij Gandhi aan en pas toen op het strand de zoutwet werd overtreden, konden de Britten ingrijpen. Tienduizenden werden gearresteerd, maar de Britten gingen wel onderhandelen met Gandhi. Gandhi's zoutmars toont hoe non-coöperatieve actie werd gebruikt in het onafhankelijkheidsstreven van inheemse nationalist.	(p) Mohammed Hatta (1902 - 1980) Hatta studeerde vanaf 1921 in Rotterdam, waar hij in contact kwam met westerse waarden als democratie, gelijkheid en verdraagzaamheid. Hij verbaasde zich erover dat Nederlanders deze waarden hoog achtten, maar ze in Nederlands-Indië niet toepasten. Hij riep op tot non-coöperatie en massa-actie in Nederlands-Indië. Hij keerde terug in 1932 en werd door de Nederlandse overheid gearresteerd en zes jaar geïnterneerd. Op 17 augustus 1945 werd in een door Soekarno en Hatta ondertekende proclamatie de Republiek Indonesia uitgeroepen. Hatta werd tot vicepresident benoemd.	
Subdomein 4.10: Tijdvak 10. Tijd van televisie en computer (1950 - heden)				
Kenmerkend aspect	Korte inhoudsomschrijving	Voorbeelden	Voorbeelden	
a. De dekolonisatie die een eind maakte aan de westerse hegemonie in de wereld	Elementen die tijdens en na het dekolonisatieproces een rol spelen: Tijdens: - Westerse ideologieën als liberalisme, socialisme, communisme en nationalisme; - interne krachten, zoals religie en etniciteit; - houding van de moederlanden; - Japanse bezetting van Europese kolonies in Azië tijdens de Tweede Wereldoorlog; - verzwakking van Europese moederlanden door de Tweede Wereldoorlog; - de Koude Oorlog; - fasen en tempo waarin het dekolonisatieproces zich wereldwijd voltrok; - de mate van geweld waarmee dit proces gepaard ging; Na: - vormen van westers neokolonialisme op sociaaleconomisch, politiek en cultureel gebied; - stagnerende democratische ontwikkelingen in voormalige Aziatische en Afrikaanse koloniën; - geleidelijke opkomst van nieuwe politieke en economische machtscentra met name in Azië, Latijns-Amerika en Afrika.	(g) Algerije onafhankelijk (1962) In 1954 kwamen Algerijnse nationalistinnen in opstand tegen hun Franse koloniale overheersers. Het was een protest tegen koloniale onderdrukking en tegen de tweederangs positie van de inheemse, islamitische bevolking in eigen land. De opstand liep uit op een bloedige koloniale oorlog, die in 1962 eindigde. De Fransen wilden Algerije koste wat kost behouden. Ze beschouwden de kolonie als een Frans departement, dat onlosmakelijk met het moederland was verbonden. Met grote olievoorraden en een gemeenschap van circa een miljoen Franse kolonisten waren de economische en politieke belangen ook groot. Tenslotte speelde, zo kort na de Tweede Wereldoorlog, het behoud van de status van (koloniale) grootmacht een rol. (o) Politieke en economische ontwikkeling van India Na de dekolonisatie en de gewelddadige oorlog met Pakistan (1947 - 1948) behoorde India tot de armste landen van de wereld. Het onderhield goede relaties met de voormalige kolonisator Groot-Brittannië en probeerde, sinds de jaren 1960 in het bezit van kernwapens, een onafhankelijke koers te varen tussen de twee machtsblokken in de Koude Oorlog. In tegenstelling tot veel andere Aziatische landen had India een stabiel democratisch bestuur. De overheid reguleerde de economie door protectionisme, door controle uit te oefenen op het bedrijfsleven en door de prijzen van eerste levensbehoeften via subsidies in de hand te houden. In de jaren 1990 liepen de overheidsuitgaven te hoog op en nam de kritiek op de bureaucratisch werkende overheidsdiensten toe. Een nieuwe politiek, gericht op de vrije markt, werd ingezet. Sindsdien is de Indiase economie flink gegroeid. Daarvan profiteerde niet alleen de economische elite maar ook de middenklasse. Het percentage mensen dat onder de armoedegrens leefde, bleef echter relatief hoog. Rond het jaar 2000 passeerde het aantal inwoners de miljard. Mede door de groeiende binnenlandse consumentenmarkt heeft India zich tot een belangrijk speler in de wereldeconomie ontwikkeld.	(p) Soekarno (1901 - 1970) De belangrijkste voorman van de nationalistische beweging in Nederlands-Indië was de Javaanse ingenieur Soekarno. De westerse geschoolde Soekarno baseerde zijn onafhankelijkheidsstreven op een mengeling van socialistische, inheems-Javaanse en islamitische ideeën. Na jaren van gevangenschap onder het Nederlandse koloniale gezag, koos hij in 1942 voor samenwerking met de Japanse bezetter. Kort na de overgave van Japan in augustus 1945 riep Soekarno de onafhankelijkheid uit, daarmee Nederland voor een fait accompli stellend. Nederland probeerde met militaire middelen zijn gezag te herstellen, maar onder druk van de Verenigde Staten moest het de onafhankelijkheid accepteren. De Amerikanen kozen voor Soekarno, nadat deze een communistische opstand op Java had onderdrukt en aldus in het Koude-Oorlogconflict een 'betrouwbare' bondgenoot was gebleken. In 1949 erkende Nederland de onafhankelijkheid van Indonesië. Soekarno bleef tot 1967 president. (o) Stagnerende democratisering in Afrika Na de dekolonisatie worstelden veel Afrikaanse landen met het opbouwen van een democratie. Van het ene op het andere moment moesten deze landen overschakelen van een politiek systeem waarin de belangen van de kolonisator centraal stonden en de inwoners als onderdanen werden behandeld, naar een model waarin zij werden gezien als burgers in een rechtsstaat. In de meeste Afrikaanse landen ging dat mis. Dat gold bijvoorbeeld voor Engelstalige landen als Tanzania, Kenia of Oeganda, maar ook voor de meeste Franstalige landen in West- en Centraal-Afrika. Veelal kwamen politieke leiders aan de macht die de eigen familie, cliënten, stam of regio vooruit wilden helpen en niet het belang van de rechtsstaat dienden. De waarden van de rechtsstaat werden onvoldoende gerespecteerd.	

Domein 4: Tijdvakken			Vervolg
Subdomein 4.10: Tijdvak 10. Tijd van televisie en computer (1950 - heden)			Vervolg
Kenmerkend aspect	Korte inhoudsomschrijving	Voorbeelden	Voorbeelden
b. De verdeling van de wereld in twee ideologische blokken in de greep van een wapenwedloop en de daaruit voortvloeiende dreiging van een atoomoorlog	<p>Elementen die tijdens en na de Koude Oorlog een rol spelen:</p> <p>Tijdens:</p> <ul style="list-style-type: none"> - verklaringen voor het ontstaan van de Koude Oorlog; - geografische spreiding en intensiteit van conflicten; - perioden van relatieve spanning tussen Oost en West en perioden van relatieve ontspanning; - wereldwijde machtspolitieke confrontatie tussen Oost en West met politieke, militaire en economische middelen; - ideologische confrontatie tussen het communistische en democratische waardepatroon, resulterend in vijandbeelden; - gevolgen van de wapenwedloop voor de verhouding tussen de blokken. <p>Na:</p> <ul style="list-style-type: none"> - onzekerheid over de verdeling van invloedssferen in de wereld; - heroplevend nationalisme in Europa. 	<p>(v) Containmentpolitiek</p> <p>Naar aanleiding van communistische dreigingen in Griekenland en Turkije verklaarde de Amerikaanse president Truman dat alle vrije volkeren die bedreigd worden door het communisme, steun dienen te krijgen van de Verenigde Staten in hun verzet hiertegen. Zo begon de containmentpolitiek die de Verenigde Staten de hele Koude oorlog vol zouden houden. Volgens Truman moest het communisme in eerste instantie met politieke en economische middelen ingedamd worden en pas in laatste instantie met militaire maatregelen.</p> <p>(o) Verschuiving van invloedssferen in het Midden-Oosten</p> <p>Tijdens de Koude Oorlog hadden de Sovjet-Unie en de Verenigde Staten hun eigen bondgenoten in het Midden-Oosten. Die verdeling in vaste invloedssferen veranderde door het wegvallen van de Sovjet-Unie als wereldmacht. In de jaren 1990 probeerden de Verenigde Staten als belangrijkste speler op het wereldtoneel de machtsverhoudingen in het Midden-Oosten te stabiliseren.</p> <p>Na de aanslagen van moslimextremisten in New York en Washington op 11 september 2001, opende de Amerikaanse president George W. Bush een offensief gericht op 'regime change'. De Amerikaanse invasie in Irak (2003) is daarvan een voorbeeld. Na de val van dictator Saddam Hoessein kwam de opbouw van een democratische staat niet van de grond. Het land viel uiteen in regio's die beheerst werden door diverse etnische groepen. Terwijl de Verenigde Staten zich geleidelijk terugtrokken uit het land, zagen Rusland en Iran mogelijkheden om een meer vooraanstaande rol in de regio te spelen. Ook elders in het Midden-Oosten nam de instabiliteit toe. Als gevolg van de opkomst van democratische bewegingen, de 'Arabische lente' (2011), viel in landen als Libië en Syrië het gezag van de centrale staat weg en kwamen diverse regio's in handen van strijdgroepen. Verschillende staten in de regio alsmede de Verenigde Staten, Rusland en Europese landen kozen (en kiezen) partij in de conflicten, met als gevolg een onzekere politieke situatie.</p>	<p>(g) De bouw van de Berlijnse Muur (1961)</p> <p>Berlijn was in 1961 nog het enige gat in het ijzeren gordijn waarvan steeds meer Oost-Duitsers gebruik maakten om naar de Bondsrepubliek te vluchten. De DDR dreigde leeg te bloeden.</p> <p>Op een persconferentie zei DDR-leider Walter Ulbricht dat daaraan een einde moest komen. Dit gebeurde vanaf 13 augustus 1961, door West-Berlijn met behulp van versperringen – en later de Muur – van Oost-Berlijn te scheiden. Bijna niemand kon er nog uit, geen Oost-Duitser kon West-Berlijn nog in. Daarmee werd de Berlijnse Muur het symbool van de Koude Oorlog.</p> <p>(o) Het uiteenvallen van de Sovjet-Unie en de opkomst van Rusland op het wereldtoneel</p> <p>Na de val van Sovjet-Unie in 1991 werd het Gemenebest van Onafhankelijke Staten opgericht, met Rusland als bepalende factor. Als gevolg van economische, militaire en politieke zwakte speelde Rusland een bijrol op het wereldtoneel. Het land kon niet verhinderen dat voormalige Sovjetrepublieken of satellietstaten zich op het Westen richtten door lid te worden van de NAVO of de Europese Unie. Na de verkiezing van Vladimir Poetin tot president in 1999 werd een begin gemaakt met het herstel van de economie (onder andere door het exporteren van de Russische energievoorraad) en de internationale reputatie van Rusland. Onder Poetin zoekt Rusland naar een eigen positie tussen Europa en China. De geopolitieke belangen staan daarbij centraal. Rusland telt weer mee als factor in de wereldpolitiek.</p>

Domein 4: Tijdvakken			Vervolg
Subdomein 4.10: Tijdvak 10. Tijd van televisie en computer (1950 - heden)			Vervolg
Kenmerkend aspect	Korte inhoudsomschrijving	Voorbeelden	Voorbeelden
c. De eenwording van Europa	<p>Elementen die bij de steeds verdergaande samenwerking binnen Europa een rol spelen:</p> <ul style="list-style-type: none"> - factoren die de Europese samenwerking bevorderen; - Europese instellingen die de eenwording vorm geven; - fasering in intensiteit en geografische uitbreiding van de samenwerking; - positionering van Europa tegenover de Sovjet-Unie (later Rusland) en de Verenigde Staten; - de verhouding tussen nationale soevereiniteit en Europese invloed; - Europa na het Verdrag van Maastricht en toenemende eurosceptis. 	<p>(o) Voortschrijdende Europese economische samenwerking</p> <p>Vanaf de oprichting van de Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal (EGKS, 1951) werd binnen Europa steeds intensiever samengewerkt op economisch terrein. Eerst speelden overwegingen ter bescherming van de interne markt een rol (bijvoorbeeld in het landbouwbeleid). Later werd het creëren van (beperkte) financiële solidariteit en van een sterke, éénvormige markt belangrijk. - Door de invoering van de euro. De introductie van de euro stabiliseerde landen die voorheen met een zwakke of schommelende munt kampfden.</p> <p>(v) Eurosceptis na 1992</p> <p>Het Verdrag van Maastricht in 1992 gaf een impuls aan de Europese integratie door de oprichting van de Europese Monetaire Unie en de invoering van de euro. Het aantal lidstaten van de Europese Unie nam toe van twaalf in 1992 tot 28 in 2016. Tegelijkertijd ontstond er, met name in de eerste lidstaten van de Europese Unie, kritiek op de supranationale besluitvorming van de Europese Unie. Bij referenda over het Verdrag tot vaststelling van een Grondwet voor Europa werd in Frankrijk en Nederland in 2005 tegen het verdrag gestemd.</p> <p>De economische crisis die in 2007 wereldwijd zijn intrede deed, zette met name de Zuid-Europese economieën onder druk. Binnen de Europese Unie nam de kritiek op het financiële en politieke beleid van Brussel toe en werd de toekomst van de Europese samenwerking openlijk bediscussieerd.</p> <p>In Nederland speelde de kritiek op Europa een belangrijke rol bij een raadgevend referendum in april 2016 over de associatieovereenkomst tussen de Europese Unie en Oekraïne. Een meerderheid van de opgekomen kiezers stemde tegen.</p> <p>Op 23 juni 2016 stemde een kleine meerderheid in het Verenigd Koninkrijk bij een bindend, raadgevend referendum over het EU-lidmaatschap voor het vertrek van het Verenigd Koninkrijk uit de Europese Unie (Brexit). Ook in andere lidstaten van de Europese Unie is de eurosceptis toegenomen.</p>	<p>(p) Sicco Mansholt (1908 - 1995)</p> <p>In de eerste zes na-oorlogse kabinetten was deze PvdA-er minister van Landbouw, totdat hij in 1958 toetrad tot de Europese Commissie met de portefeuille landbouw. Mansholt probeerde de landbouwpolitiek tot motor van de Europese (politieke) integratie te maken. Vanaf 1966 werden de negatieve effecten duidelijk van het gemeenschappelijk landbouwbeleid, wat door te hoge prijzen tot overproductie leidde. In reactie hierop kwam Mansholt met een plan de boerenstand in Europa binnen twintig jaar te halveren, d.m.v. schaalvergroting en sanering. In 1971 werd een sterk gereduceerde versie van het plan aanvaard.</p>

Domein 4: Tijdvakken			Vervolg
Subdomein 4.10: Tijdvak 10. Tijd van televisie en computer (1950 - heden)			Vervolg
Kenmerkend aspect	Korte inhoudsomschrijving	Voorbeelden	Voorbeelden
d. De toenemende westerse welvaart die vanaf de jaren zestig van de twintigste eeuw aanleiding gaf tot ingrijpende sociaal-culturele veranderingsprocessen	Elementen die bij de ingrijpende sociaal-culturele veranderingsprocessen een rol spelen: <ul style="list-style-type: none"> - gevoel van vrijheid en onafhankelijkheid als gevolg van de toegenomen welvaart; - toenemende secularisatie als gevolg van de nieuw verworven bestaanszekerheid; - toenemende onderwijsparticipatie en het ontstaan van een jongerencultuur; - loslaten van traditionele waarden en normen, bijvoorbeeld op het gebied van gezagsverhoudingen, man-vrouwrelaties en seksualiteit; - invloeden van media als radio en televisie, die ontzuiling en secularisatie in de hand werken; - invloeden van nieuwe media, zoals internet en mobiele telefonie, waardoor communicatie en informatievoorziening tussen mensen sneller en directer tot stand komt. 	(v) Dolle Mina Tijdens de Tweede feministische golf (1965 - 1981) was de actiegroep Dolle Mina een uitdrukking van een nieuwe vorm van vrouwenemancipatie, namelijk het bestrijden van (de praktische gevolgen van) de ongelijkheid tussen man en vrouw door middel van (ludieke) acties.	(g) Bezetting van het Maagdenhuis (1969) Om medebeslissingsrecht af te dwingen bezetten studenten vijf dagen lang het Maagdenhuis, het administratieve centrum van de Universiteit van Amsterdam. Hieraan voorafgaand was om dezelfde reden de Katholieke Hogeschool Tilburg al bezet door studenten en uitgeroepen tot Karl Marx Universiteit. De studenten wilden een eind maken aan het alleenrecht van professoren om het universitaire beleid te maken.
e. De ontwikkeling van pluriforme en multiculturele samenlevingen	Elementen die bij deze ontwikkeling een rol spelen: <ul style="list-style-type: none"> - typen migratie binnen en naar Europa en de fasering hierin; - positie van minderheden binnen westerse samenlevingen en de diverse reactiepatronen hierop; - toenemende pluriformiteit van de samenlevingen door migratie en toenemend individualisme; - toenemend populisme en de verschuiving in het politieke landschap. 	(o) De veranderende houding ten aanzien van migranten in de Nederlandse samenleving Het begrip 'allochtoon' wordt in de jaren negentig steeds vaker voorzien van een negatieve lading en werkt zelfs discriminerend. Dergelijke termen werden aangepast als men het gevoel kreeg dat ze een negatieve inslag kregen of discriminerend werkten. Dit is een symptoom van een groter probleem: hoe reageert de samenleving op de komst van migranten? Vooral na de aanslagen in New York en Washington op 11 september 2001 nam in de Nederlandse samenleving de kritiek op migranten toe, met name op migranten uit islamitische landen. Steeds vaker werd van hen geëist dat ze de waarden van de westerse democratische samenleving openlijk omarmden en afstand namen van fundamentalistische islamitische opvattingen en gedragingen. Politici als Pim Fortuyn en Geert Wilders waren belangrijke woordvoerders van deze kritiek op de islam. Maar ook de gevestigde politieke partijen gingen andere standpunten innemen. Terwijl voorheen de eigen taal en cultuur van migranten positief bejegend en gesubsidieerd werd, benadrukten politici nu de noodzaak van aanpassing aan de Nederlandse samenleving en cultuur.	(p) Pim Fortuyn (1948 - 2002) Op 16 april 2002 kwam het 'paarse' kabinet Kok-II (met ministers uit D66, VVD en PvdA) ten val. Aanleiding was de publicatie van een onderzoeksrapport van het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie over de val van Srebrenica. Het paarse kabinet Kok-II had echter al langere tijd te kampen met kritiek vanuit de samenleving. De belangrijkste en meest markante spreekbuis van deze kritiek was Pim Fortuyn. Na een carrière in de wetenschap, de ambtenarij en de bestuurlijke wereld werd hij actief in de politiek. In zijn boek <i>De puinhopen van acht jaar paars</i> uitte Fortuyn openlijk kritiek op het beleid van de paarse kabinetten (1994 - 2002). Daarnaast schreef hij politieke pamfletten waarin hij zich tegen de multiculturele samenleving keerde. Fortuyn koppelde zijn kritiek op de islam, op de gevestigde politieke partijen en op de overheidsbureaucratie aan mediagenieke optredens. Daardoor nam zijn populariteit snel toe. In de aanloop naar de verkiezingen van 22 mei 2002 bleek uit peilingen dat zijn politieke partij (Lijst Pim Fortuyn) de grootste zou worden. Zo ver kwam het echter niet. Op 6 mei werd Fortuyn op het Media Park in Hilversum vermoord door milieuactivist Volkert van der Graaf. De verkiezingen leverden de L.P.F uiteindelijk 26 zetels in de Tweede Kamer op.

Domein 5: Werking van de Nederlandse rechtsstaat			
Subdomein 5.1: Politieke concepten			
Aspect	Gedragsindicatoren	Voorbeelden	Voorbeelden
<ul style="list-style-type: none"> - Staat - Natie - Burger 	<p>De student kan</p> <ul style="list-style-type: none"> - de concepten staat, natie en burger in eigen woorden omschrijven; - de concepten staat, natie en burger toepassen in actuele en historische situaties. 	<p>Staat</p> <p>Omdat Athene in de vijfde eeuw v. C. duidelijke grenzen, een bestuur en een bevolking had, kan zij omschreven worden als een staat. Het is lastiger te bepalen of de Atheners ook een natie vormden. Kunnen we zo'n begrip dat over het algemeen gebruikt wordt om politieke verbanden sinds de democratische revoluties van de 18de eeuw aan te duiden, gebruiken voor een samenleving in de vijfde eeuw v. C.? Vormden de Atheners een natie, een 'politieke familie' die op grond van taal, cultuur, geschiedenis of afkomst met elkaar identificeerde en streefde naar het in stand houden van een eigen staat? Dat gold tot op zekere hoogte voor enkele tienduizenden burgers die het recht hadden de volksvergadering bij te wonen en daarin stemrecht hadden. Maar migranten, slaven en vrouwen hadden geen aandeel in het politieke proces en zullen zich veel minder of in het geheel niet beschouwd hebben als leden van de Atheense politieke gemeenschap.</p>	<p>Burger en onderdaan</p> <p>Tijdens de Duitse bezetting (1940 - 1945) werd Nederland bestuurd als een dictatuur. De hoogste macht was in handen van de door Hitler benoemde rijkscommissaris Seyss-Inquart. Het Duitse bestuur kondigde de ene na de andere verordening af en zorgde, desnoods met geweld, dat die werden nageleefd. Normale democratische instellingen (het parlement, de politieke partijen, de vrije pers, de onafhankelijke rechterlijke macht) werden buiten werking gesteld.</p> <p>De inwoners van Nederland werden behandeld als onderdanen (mensen die zich zonder inspraak dienen te voegen in de machtsstructuren) en niet als burgers (mensen met nauw omschreven rechten en plichten die democratische zeggenschap kunnen uitoefenen).</p>
Subdomein 5.2: Staatsvormen			
Aspect	Gedragsindicatoren	Voorbeelden	Voorbeelden
<ul style="list-style-type: none"> - Monarchie, republiek - Federale staat en eenheidsstaat - Parlementair en presidentieel stelsel 	<p>De student kan</p> <ul style="list-style-type: none"> - uitleggen in welke opzichten het bestuur in een monarchie verschilt van dat in een republiek; - uitleggen hoe de verhouding tussen het centrale niveau en deelstaten of regio's geregeld is in een federale staat en in een eenheidsstaat; - uitleggen hoe een regering gevormd wordt in een parlementair en een presidentieel stelsel. 	<p>Presidentieel en parlementair stelsel</p> <p>Het cruciale verschil tussen een presidentieel stelsel (zoals in Frankrijk) en een parlementair stelsel (zoals in Nederland) betreft de wijze waarop de regering wordt samengesteld. In het eerste geval stelt een gekozen president de regering samen en kan het parlement de regering niet rechtstreeks tot aftreden dwingen. In het tweede geval wordt een regering samengesteld op basis van een meerderheid in het parlement en kan een parlementaire meerderheid de regering wel tot aftreden dwingen.</p>	<p>Federale staat en eenheidsstaat</p> <p>De Verenigde Staten zijn een goed voorbeeld van een federale staat. In een dergelijk model heeft de centrale overheid beperkte taken (bijvoorbeeld buitenlandse zaken, defensie en het muntwezen) terwijl de deelstaten veel taken hebben (bijvoorbeeld sociaaleconomisch beleid, onderwijs én verkeer en waterstaat). In een eenheidsstaat - Nederland is daarvan een goed voorbeeld - is de verhouding tussen de centrale overheid en de regio totaal anders: de centrale overheid neemt vrijwel alle belangrijke beleidsterreinen voor haar rekening en delegeert een beperkt aantal taken aan regio's of gemeenten.</p>

Domein 5: Werking van de Nederlandse rechtsstaat			
Subdomein 5.3: Kenmerken van de rechtsstaat			
Aspect	Gedragsindicatoren	Voorbeelden	Voorbeelden
<ul style="list-style-type: none"> - Legaliteitsbeginsel - Grondwet - Klassieke en sociale grondrechten - Machtscheiding - Vrije en geheime verkiezingen 	<p>De student kan:</p> <ul style="list-style-type: none"> - uitleggen dat in een rechtsstaat het optreden van de overheid gebonden is aan vaste rechtsregels (legaliteitsbeginsel); - uitleggen op welke manier de organisatie van de staat en de rechten van de burgers zijn vastgelegd in een grondwet; - het verschil uitleggen tussen klassieke en sociale grondrechten; - uitleggen waarom de scheiding tussen wetgevende, uitvoerende en rechtsprekende macht een belangrijk onderdeel is van de rechtsstaat; - uitleggen waarom het houden van vrije en geheime verkiezingen een voorwaarde is voor een goed functionerende rechtsstaat. 	<p>Legaliteitsbeginsel</p> <p>In een rechtsstaat is het schenden van de persoonlijke levenssfeer van mensen, bijvoorbeeld door hen gevangen te nemen, hun huis binnen te gaan of hun telefoonverkeer af te luisteren, aan strikte regels gebonden. Die regels zijn in wetten vastgelegd. Zo mag de overheid een verdachte alleen gevangennemen als er voldoende bewijs is dat deze persoon zich schuldig kan hebben gemaakt aan een misdrijf. Bovendien moet er vluchtgevaar zijn. Een verdachte heeft ook recht op bijstand van een advocaat. Dergelijke vaste rechtsregels beschermen de burger tegen een al te hard optredend politie- en justitieapparaat. In een politiestaat kunnen mensen zonder enige rechtsbescherming worden vastgehouden en in de gevangenis verdwijnen.</p>	<p>Klassieke en sociale grondrechten</p> <p>In een grondwet worden de grondrechten van burgers geregeld. Zo regelt de Nederlandse grondwet bijvoorbeeld dat burgers niet belemmerd mogen worden bij het uiten van hun gedachten of gevoelens (vrijheid van meningsuiting). Dit is een klassiek grondrecht dat de burger beschermt tegen een bemoeizuchtige overheid. In dit geval mag de overheid geen censuur uitoefenen. Maar geldt deze vrijheid ook wanneer bepaalde groepen door deze uitingen worden beledigd of gediscrimineerd? Op zo'n moment kan de vrijheid van meningsuiting op gespannen voet komen te staan met een ander klassiek grondrecht: het recht op gelijke behandeling en het discriminatieverbod. In 2016 was de spanning tussen deze twee grondrechten de inzet van het proces tegen de politicus Wilders. De rechter veroordeelde Wilders wegens discriminerende uitlatingen over Marokkaanse Nederlanders, maar legde geen straf op. Sociale grondrechten, in de Nederlandse grondwet opgenomen sinds 1983, regelen het recht op huisvesting, sociale zekerheid, gezondheidszorg en onderwijs. In dit geval gaat het om elementaire bestaansvoorwaarden voor iedere burger. Van de overheid wordt een inspanning geëist: zorg dragen voor deze levensvoorwaarden.</p>
Subdomein 5.4: Werking staatsinrichting landelijk			
Aspect	Gedragsindicatoren	Voorbeelden	Voorbeelden
<p>a. Totstandkoming landelijk bestuur</p>	<p>Student kan:</p> <ul style="list-style-type: none"> - uitleggen volgens welke procedure de leden van de Eerste en de Tweede Kamer gekozen worden; - de rol van politieke partijen voor, tijdens en na de verkiezingen uitleggen; - uitleggen hoe een kabinet tot stand komt; - uitleggen dat burgers via het kiesrecht wel invloed kunnen uitoefenen op de samenstelling van Eerste en de Tweede Kamer maar geen directe stem hebben in de totstandkoming van een kabinet. 	<p>Kiezen van Tweede Kamerleden</p> <p>De Tweede Kamer bestaat uit 150 leden. Eens in de vier jaar worden deze leden door de kiesgerechtigde burgers van Nederland gekozen. Als een kabinet tussentijds aftreedt, worden er eerder verkiezingen gehouden. Vóór de verkiezingen stelt iedere partij een kandidatenlijst op. De burger kan middels het uitbrengen van een stem op een van de kandidaten invloed uitoefenen op de samenstelling van de Tweede Kamer, want na de Tweede Kamerverkiezingen wordt middels de kiesdeler bepaald hoeveel zetels de partijen krijgen. Een kandidaat kan op twee manieren worden gekozen. Normaal gesproken wordt daarbij de volgorde van de kandidatenlijst aangehouden. Als een partij op grond van de uitslag tien zetels heeft gehaald, worden de eerste tien kandidaten op de lijst benoemd. Maar lager geplaatste leden van de kandidatenlijst kunnen ook door voorkeurstemmen in de Tweede Kamer gekozen worden. Het aantal op zo'n kandidaat uitgebrachte stemmen moet wel boven de zogenaamde voorkeurdrempel uitkomen. De burger kan middels het uitbrengen van een stem invloed uitoefenen op de samenstelling van de Tweede Kamer.</p>	<p>Totstandkoming van kabinet</p> <p>Sinds 2012 heeft de koning geen actieve rol meer bij de totstandkoming van een kabinet. De regie ligt bij de Tweede Kamer. Na de Tweede Kamerverkiezingen wordt door een of meer informateurs onderzocht welke partijen op grond van een meerderheid in de Tweede Kamer een kabinet kunnen vormen (parlementair kabinet). Er wordt gestreefd naar een zo ruim mogelijke meerderheid, maar soms gaat men uit van een kleine meerderheid. Er zijn nog andere varianten mogelijk, zoals een zakenkabinet, een gedoogkabinet en een extraparlamenteair kabinet. Wanneer de betrokken partijen overeen zijn gekomen om samen te werken, worden de belangrijkste politieke uitgangspunten vastgelegd in het regeerakkoord, ook wel het coalitieakkoord genoemd.</p>

Domein 5: Werking van de Nederlandse rechtsstaat			Vervolg
Subdomein 5.4: Werking staatsinrichting landelijk			Vervolg
Aspect	Gedragindicatoren	Voorbeelden	Voorbeelden
b. Bevoegdheden en taken van de regering en kabinet	<p>Student kan:</p> <ul style="list-style-type: none"> - uitleggen wat het verschil is tussen de regering en het kabinet; - uitleggen wat de taken en bevoegdheden zijn van de ministerraad; - uitleggen wat ministeriële verantwoordelijkheid en onschendbaarheid van de koning zijn; - uitleggen op welke manier burgers invloed kunnen uitoefenen op de besluitvorming in het kabinet. 	<p>Werking van de ministerraad</p> <p>De ministerraad is de vergadering van alle ministers onder leiding van de minister-president. In de bijeenkomsten van de raad worden achter gesloten deuren beslissingen genomen over bijvoorbeeld wetsvoorstellen, algemene maatregelen van bestuur, verdragen en benoemingen van hoge ambtenaren. Staatssecretarissen mogen alleen aanwezig zijn als zij worden uitgenodigd en hebben ook geen stemrecht.</p>	<p>Ministeriële verantwoordelijkheid en onschendbaarheid van de koning</p> <p>De koning is onschendbaar: dit betekent dat de minister-president verantwoording moet afleggen over de handelingen en uitingen van leden van het Koninklijk Huis. Onder het Koninklijk Huis vallen die personen die aanspraken kunnen maken op de troon, hun echtgenoten en de afgetreden koning(in). Zo bracht in 2001 toenmalig Kroonprins Willem Alexander premier Kok (PvdA) in de problemen door de Argentijnse dictatuur te relativeren op basis van een ingezonden brief in de Argentijnse krant La Nación.</p>
c. Bevoegdheden en taken van de Tweede Kamer	<p>Student kan:</p> <ul style="list-style-type: none"> - uitleggen hoe besluitvorming tot stand komt in de Tweede Kamer; - uitleggen wat de taken en rechten zijn van de Tweede Kamer; - uitleggen op welke manier burgers invloed kunnen uitoefenen op de besluitvorming in de Tweede Kamer. 	<p>Besluitvorming Tweede Kamer</p> <p>Door de Tweede Kamer wordt er op verschillende manieren gediscussieerd over te nemen beslissingen. Dit gebeurt in afzonderlijke commissies waarin een beperkt aantal leden zaken op een beleidsterrein bespreken (bijvoorbeeld onderwijs, defensie of milieu), en tijdens plenaire vergaderingen in de vergaderzaal van de Tweede Kamer. Er kan na discussie op verschillende manieren gestemd worden over een besluit. In de regel gebeurt dat bij handopsteken per fractie. Het kan ook bij hoofdelijke stemming. Deze manier van stemmen wordt vooral toegepast wanneer er verdeeldheid is binnen een fractie over bepaalde vraagstukken. Dat kunnen moreel beladen kwesties zijn zoals de euthanasiewet, de donorwet of de uitzending van een militaire missie.</p>	<p>De Tweede Kamer als volksvertegenwoordiging</p> <p>De Tweede Kamer heeft een wetgevende en een controlerende taak. Beide taken voeren de Kamerleden uit als volksvertegenwoordigers in opdracht van de burgers van Nederland. Dit betekent niet dat zij moeten doen wat de burgers willen. De Kamerleden nemen besluiten namelijk 'zonder last of ruggenspraak'. Op die manier kunnen zij onafhankelijk tot een afgewogen beslissing komen en zijn zij niet een speelbal van belanggroepen of individuele burgers. Kamerleden moeten echter wel op de hoogte zijn wat er in het land speelt. Dit doen zij onder andere door op werkbezoek te gaan. Daarnaast ontvangen zij mails van burgers, krijgen petitie aangeboden en worden geconfronteerd met demonstraties. Ondanks al deze zaken zullen de Kamerleden zelf hun oordeel vormen en heeft de burger geen directe invloed op de besluitvorming. Wel kunnen burgers, wanneer zij genoeg mensen weten te mobiliseren, sinds juli 2015 een raadgevend referendum aanvragen waarbij gestemd kan worden over wetten en verdragen die zijn aangenomen maar nog niet in werking zijn. Het Oekraïne-referendum uit 2016 is hier een voorbeeld van.</p>

Domein 5: Werking van de Nederlandse rechtsstaat				Vervolg
Subdomein 5.4: Werking staatsinrichting landelijk				Vervolg
Aspect	Gedragindicatoren	Voorbeelden	Voorbeelden	
d. Bevoegdheden en taken van de Eerste Kamer	Student kan: - uitleggen hoe besluitvorming tot stand komt in de Eerste Kamer; - uitleggen wat de taken en rechten zijn van de Eerste Kamer; - uitleggen op welke manier burgers invloed kunnen uitoefenen op de besluitvorming in de Eerste Kamer.	Taken en rechten van Eerste Kamer De Eerste Kamer komt minder vaak bij elkaar dan de Tweede Kamer. Van de Eerste Kamerleden wordt verwacht dat zij zich minder door de waan van de dag laten leiden en besluiten die in de Tweede Kamer zijn genomen op hun politieke en staatkundige duurzaamheid kunnen beoordelen. De wetgevende taak beperkt zich tot het aannemen of verwerpen van in de Tweede Kamer aangevoerde wetsvoorstellen. Over het recht van initiatief en van amendement beschikt de Eerste Kamer niet. Om de controlerende taak te kunnen uitoefenen maakt de Eerste Kamer vooral gebruik van het vragenrecht. Het recht van enquête en het recht van interpellatie worden door de Eerste Kamer niet of nauwelijks gebruikt. Wel oefent de Eerste Kamer net als de Tweede Kamer het budgetrecht uit. De rijksbegrotingen en de begrotingen van de ministeries moeten dus ook door de Eerste Kamer worden goedgekeurd voordat het geld kan worden uitgegeven.	Besluitvorming Eerste Kamer De Eerste Kamer heeft onder andere de taak om wetten goed of af te keuren. Wanneer de Tweede Kamer akkoord is met een wetsvoorstel gaat dit naar de Eerste Kamer. In de regel worden deze wetsvoorstellen door de Eerste Kamer goedgekeurd, maar er kan ook van afgeweken worden. Dit kan soms met een minimale marge van één stem zijn. De gevolgen kunnen voor het kabinet enorm zijn. Zo viel het kabinet Kok II in 1999 bijna omdat het Eerste Kamerlid Hans Wiegel tegen het correctief referendum stemde waardoor op één stem na de meerderheid niet werd gehaald.	
e. Totstandkoming van een wet	De student kan: - uitleggen welke rol de regering, de Raad van State, de Tweede en de Eerste Kamer hebben bij het tot stand komen van een wet; - uitleggen op welke manier wetgeving het leven van burgers kan beïnvloeden.	Rol Tweede Kamer De meeste wetsvoorstellen worden ingediend door leden van het kabinet, maar dit recht kan ook door leden van de Tweede Kamer worden uitgeoefend. Wanneer een lid, of meerdere leden van de Tweede Kamer, met een wetsvoorstel komen, noem je dit een initiatiefwetsvoorstel. Een bekend voorbeeld van zo'n voorstel is dat van het progressief-liberale Kamerlid Henri Marchant over het vrouwenkiesrecht. Op grond van deze wet hadden vrouwen vanaf 1920 ook het actief kiesrecht.	Rol Raad van State De Raad van State is onafhankelijk adviseur van de regering over wetgeving en bestuur. Wanneer de regering met een wetsvoorstel komt, dan is het verplicht dit ter advies voor te leggen aan de Raad van State voordat het voorstel naar de Tweede Kamer gaat. Het advies van de Raad van State wordt meestal opgevolgd, maar dat is niet verplicht.	
Subdomein 5.5: Werking provinciaal bestuur				
Aspect	Gedragindicatoren	Voorbeelden	Voorbeelden	
a. Totstandkoming provinciaal bestuur	Student kan: - uitleggen volgens welke procedure de leden van de Provinciale Staten, de Gedeputeerde Staten en de Commissaris van de Koning gekozen/benoemd worden; - uitleggen dat burgers via het kiesrecht wel invloed kunnen uitoefenen op de samenstelling van de Provinciale Staten maar geen directe stem hebben in de totstandkoming van het College van Gedeputeerde Staten en de benoeming van de commissaris van de koning.	Procedure rondom Provinciale en Gedeputeerde Staten Om de vier jaar kiezen de kiesgerechtigde burgers de Provinciale Staten. Het aantal Statenleden verschilt per provincie. Hoe meer inwoners een provincie heeft, des te meer Statenleden. Zo heeft Flevoland 39 leden en Noord-Holland 55 leden. De burgers hebben echter geen invloed op de samenstelling van de Gedeputeerde Staten, de beroepsbestuurders van de provincie, want deze worden benoemd door de Provinciale Staten. Aan deze benoeming gaat overleg tussen politieke partijen vooraf die op basis van hun verkiezingsprogramma met elkaar afspraken kunnen maken en een meerderheid in de Provinciale Staten hebben. Dit is vergelijkbaar met een kabinetsformatie op landelijk niveau.	Benoeming commissaris van de koning De commissaris van de koning wordt voor een periode van zes jaar bij koninklijk besluit benoemd. Zo'n besluit wordt ondertekend door de minister van Binnenlandse Zaken en de koning. Een vertrouwenscommissie uit de Provinciale Staten doet een voordracht voor deze benoeming. In de regel wordt deze voordracht door de minister overgenomen. In de praktijk bepalen dus de leden van de Provinciale Staten wie er als commissaris van de koning benoemd wordt.	

Domein 5: Werking van de Nederlandse rechtsstaat				Vervolg
Subdomein 5.5: Werking provinciaal bestuur				Vervolg
Aspect	Gedragindicatoren	Voorbeelden	Voorbeelden	
b. Bevoegdheden en taken van het provinciaal bestuur	<p>De student kan:</p> <ul style="list-style-type: none"> - uitleggen wat het verschil is tussen Provinciale Staten en Gedeputeerde Staten; - uitleggen wat de bevoegdheden en taken zijn van het provinciaal bestuur; - uitleggen op welke manier burgers besluitvorming in het provinciaal bestuur kunnen beïnvloeden; - uitleggen op welke manier besluiten van het provinciaal bestuur het leven van burgers kunnen beïnvloeden. 	<p>Bevoegdheden en taken provinciaal bestuur</p> <p>De provincies vervullen een schakelfunctie tussen de nationale overheid en de gemeentelijke overheid. Een voorbeeld daarvan is een verzoek van de landelijke overheid aan de provincies in 2007 een advies te formuleren om de rivieren meer ruimte te geven, waardoor de kans op overstromingen minder zou worden. De provincies hebben dit gezamenlijk uitgevoerd. De gevolgen van dit soort projecten kunnen voor burgers soms erg groot zijn. Zo moesten binnen het project Ruimte voor de Rivier mensen hun huis verlaten om de rivier de ruimte te geven.</p>	<p>Provinciale Staten en Eerste Kamerverkiezingen</p> <p>De 75 leden van de Eerste Kamer worden gekozen door de leden van de Provinciale Staten. De burgers kiezen eerst de leden van de Provinciale Staten. De uitslag op provinciaal niveau wordt dan vertaald in de samenstelling van de Eerste Kamer, waarbij rekening gehouden moet worden met het feit dat de stem van een Statenlid uit een provincie met meer inwoners zwaarder weegt dan die uit een minder dichtbevolkte provincie. Omdat de verkiezingen voor de Provinciale Staten meestal twee jaar na die van de Tweede Kamer plaatsvinden, heeft de Eerste Kamer qua partijverhoudingen een andere samenstelling dan de Tweede Kamer. Dit kan tot gevolg hebben dat het kabinet wel een meerderheid heeft in de Tweede Kamer, maar niet in de Eerste.</p>	
Subdomein 5.6: Werking gemeentelijk bestuur				
Aspect	Gedragindicatoren	Voorbeelden	Voorbeelden	
a. Totstandkoming gemeentelijk bestuur	<p>Student kan:</p> <ul style="list-style-type: none"> - uitleggen volgens welke procedure de leden van de gemeenteraad worden gekozen én burgemeester en wethouders worden benoemd; - uitleggen dat burgers via het kiesrecht wel invloed kunnen uitoefenen op de samenstelling van de gemeenteraad maar geen directe stem hebben in de totstandkoming van het college van burgemeester en wethouders en de benoeming van de burgemeester. 	<p>Procedure kiezen gemeenteraad</p> <p>De leden van de gemeenteraad worden een keer in de vier jaar direct door de inwoners van de gemeente direct gekozen. Zowel landelijke partijen als lokale partijen doen mee aan de gemeenteraadsverkiezingen. De trend is dat lokale partijen steeds meer aanhang krijgen ten koste van de landelijke partijen.</p>	<p>Benoemingsprocedure burgemeester</p> <p>De burgemeester wordt door de regering benoemd op voordracht van de gemeenteraad. Er is in het recente verleden geëxperimenteerd met referenda voor het verkiezen van een burgemeester om de burger meer invloed binnen dit proces geven, maar dit is inmiddels afgeschaft.</p>	
b. Bevoegdheden en taken van het gemeente bestuur	<p>Student kan:</p> <ul style="list-style-type: none"> - uitleggen wat de bevoegdheden en taken zijn van het gemeentebestuur; - uitleggen op welke manier burgers besluitvorming in het gemeentebestuur kunnen beïnvloeden; - uitleggen op welke manier besluiten van het gemeentebestuur het leven van burgers kunnen beïnvloeden. 	<p>Taken gemeentebestuur</p> <p>Het gemeentebestuur is verantwoordelijk voor de rust en veiligheid in de gemeente. De coördinatie ligt bij de zogenaamde driehoek. Deze wordt gevormd door de burgemeester, de politie en justitie. De driehoek heeft bijvoorbeeld nauw contact met betrekking tot het aanpakken van voetbalvandalisme.</p>	<p>Invoel van burgers op de besluitvorming binnen een gemeente</p> <p>De burgers van een gemeente kunnen op verschillende manieren invloed uitoefenen op te nemen beslissingen binnen een gemeente. Voordat de gemeenteraad een beslissing neemt over een nieuw plan, wordt het eerst besproken in een raadscommissie. Tijdens zo'n vergadering mag een burger gebruikmaken van het spreekrecht. Dit recht houdt in dat een burger op persoonlijke titel of wanneer hij of zij daarvoor gemachtigd is, namens een vereniging, bedrijf of instelling standpunten mag toelichten met betrekking tot het besproken plan. Dit moet wel van tevoren worden aangegeven. Tijdens de gemeenteraadsvergadering mogen burgers ook gebruikmaken van het spreekrecht, maar daar zit wel een aantal restricties aan. Het is vervolgens aan de raadsleden om hier wel of niet wat mee te doen.</p>	

Domein 5: Werking van de Nederlandse rechtsstaat			Vervolg
Subdomein 5.7: Rechterlijke macht			
Aspect	Gedragindicatoren	Voorbeelden	Voorbeelden
a. Publiekrecht Privaatrecht	De student kan: - uitleggen wat het verschil is tussen het publiek- en privaatrecht; - benoemen welke rechtsgebieden tot het publieke dan wel het private recht behoren.	Verschil tussen publiek en privaat recht Onder publiekrecht valt de wet- en regelgeving met betrekking tot het handhaven van de orde en veiligheid en de inrichting en werking van het bestuur in ons land. De wet- en regelgeving voor geschillen tussen burgers onderling valt onder privaat- of burgerlijk (civiel) recht.	Voorbeelden van publiek- en privaatrecht Een burger die bezwaar maakt tegen de hoogte van zijn belastingaanslag en het hogerop wil zoeken, krijgt te maken met bestuursrecht. Bestuursrecht valt onder publiekrecht. Iemand die een conflict krijgt met een telefoonbedrijf over de betaling van een rekening en daar een rechtszaak van wil maken, komt in aanraking met privaat- of burgerlijk (civiel) recht.
b. Organisatie van de rechtspraak	De student kan: - uitleggen op welke wijze de rechtspraak in Nederland georganiseerd is; - het strafproces op hoofdlijnen beschrijven; - de volgende juridische actoren definiëren: verdachte, getuige, advocaat, officier van justitie, procureur-generaal, griffier, rechter; - het civiel proces op hoofdlijnen beschrijven; - uitleggen welke rechten en plichten burgers hebben wanneer zij in aanraking komen met de rechterlijke macht.	Rechtsgang bij strafrecht Wanneer iemand in Nederland verdacht wordt van een strafbaar feit, wordt hij/zij door het Openbaar Ministerie vervolgd. De verdachte moet vervolgens verschijnen voor de rechter. De rechter is onafhankelijk en doet een uitspraak in de zaak. Als de verdachte het niet eens is met de uitspraak van de rechter kan er hoger beroep worden aangetekend. De zaak wordt dan door het gerechtshof opnieuw bekeken. Mocht een verdachte het ook niet eens zijn met de uitspraak van het gerechtshof, dan kan het vonnis ter vernietiging worden voorgedragen bij de Hoge Raad.	Rechtsgang bij burgerlijk (civiel) recht Burgers die onderling een conflict hebben, kunnen een civiel proces starten om het conflict te beslechten. Met een dagvaarding daagt de eisende partij de verwerende partij dan voor de rechter. De kantonrechter doet dan een uitspraak waarna eventueel in beroep kan worden gegaan bij het gerechtshof. Vervolgens bestaat de mogelijkheid om in cassatie te gaan bij de Hoge Raad. Het starten van een kort geding valt ook onder de civiele procedure. Zaken die met spoed behandeld moeten worden komen in aanmerking voor een kort geding. De rechter doet dan een voorlopige, maar bindende uitspraak. Het verbieden van bepaalde stakingen of publicaties kunnen inzet zijn van een kort geding.
Subdomein 5.8: Europa			
Aspect	Gedragindicatoren	Voorbeelden	Voorbeelden
a. Totstandkoming van het Europees bestuur	De student kan: - uitleggen volgens welke procedure de leden van het Europees Parlement worden gekozen; - de rol van politieke partijen voor, tijdens en na de Europese verkiezingen uitleggen; - uitleggen op welke wijze de Europese Raad wordt gevormd; - uitleggen op welke wijze de Raad van de Europese Unie wordt gevormd; - uitleggen op welke wijze de Europese Commissie wordt gevormd; - uitleggen dat burgers via het kiesrecht wel invloed kunnen uitoefenen op de samenstelling van het Europees Parlement maar geen directe stem hebben in de totstandkoming van de Europese Raad, de Raad van de Europese Unie en de Europese Commissie.	Samenstelling Europees Parlement De verkiezingen voor het Europees Parlement vinden om de vijf jaar plaats. In de afzonderlijke lidstaten voeren politieke partijen campagne voor een vertegenwoordiging in het Europees Parlement. Na de verkiezingen moeten de afgevaardigden van de politieke partijen uit de lidstaten samenwerken in een fractie. Dit betekent dat bijvoorbeeld afgevaardigden van de VVD in een liberale fractie zullen komen en afgevaardigden van de PvdA in een sociaaldemocratische fractie.	Samenstelling Europese Commissie Na de Europese Parlementsverkiezingen draagt de Europese Raad een kandidaat voor het voorzitterschap van de Europese Commissie voor. Elke lidstaat heeft één vertegenwoordiger in de Europese Commissie. De voorzitter van de Europese Commissie formeert, in overleg met de Raad van de Europese Unie, de Europese Commissie. In het Verdrag van Lissabon (2007) werd vastgesteld dat het aantal leden van de Europese Commissie beperkt zou worden. In 2013 verwierp de Europese Raad echter deze bepaling.

Domein 5: Werking van de Nederlandse rechtsstaat			Vervolg
Subdomein 5.8: Europa			Vervolg
Aspect	Gedragsindicatoren	Voorbeelden	Voorbeelden
b. Bevoegdheden en taken van de organen van de Europese Unie: - Europese Raad - Raad van Ministers (= Raad van de Europese Unie) - Europees Parlement - Europese Commissie - Hof van Justitie van de Europese Unie	De student kan: - uitleggen op welke wijze de besluitvormingsprocedure is vormgegeven in de verschillende organen van de Europese Unie; - uitleggen welke bevoegdheden de verschillende organen van de Europese Unie hebben; - uitleggen op welke manier burgers de besluitvorming in de Europese Unie kunnen beïnvloeden; - uitleggen op welke manier besluiten van de Europese Unie het leven van burgers kunnen beïnvloeden.	<p>Besluitvorming in Raad van Ministers De Raad van Ministers neemt meestal besluiten op basis van een gekwalificeerde meerderheid van stemmen (dat is een ruime meerderheid, waardoor het draagvlak van het besluit sterk is). Bij politiek gevoelige onderwerpen, zoals sociale zekerheid en het toetreden van een nieuwe lidstaat, neemt de Raad met eenparigheid van stemmen besluiten (alle lidstaten moeten instemmen). Deze wijze van stemmen in de Raad staat ter discussie, aangezien lidstaten gemakkelijk besluiten kunnen blokkeren. Dit leidt tot trage besluitvorming. In 2007 blokkeerde toenmalig minister van Sociale Zaken Piet-Hein Donner (CDA) een Europese pensioenregeling die een nadelige uitwerking zou hebben voor de Nederlandse pensioenhouders.</p> <p>Hof van Justitie van de Europese Unie en Europees Hof voor de Rechten van de Mens Het Hof van Justitie van de Europese Unie ziet toe op de uitvoering en toepassing van de regelgeving en de verdragen van de Europese Unie. De Europese regelgeving moet in alle lidstaten hetzelfde worden uitgevoerd. Een interessante casus is de doorbraak van commerciële tv-zenders in Nederland in 1989. De regering probeerde dit tegen te houden maar de rechters van het Europees Hof van Justitie bepaalden dat de Nederlandse overheid een Luxemburgse zender die zich op het Nederlandse publiek richtte (RTL), niet kon buitensluiten. Dat was in strijd met de vrije marktwerking in Europa. Vervolgens was het hek van de dam en moesten ook Nederlandse commerciële zenders worden toegelaten. Zo konden commerciële bedrijven met hulp van de Europese regelgeving de Nederlandse mediemarkt binnendringen. Naast het Hof van Justitie van de Europese Unie is er een apart gerechtshof voor de Rechten van de Mens. Het Europees Hof voor de Rechten van de Mens (EHRM) is geen onderdeel van de Europese Unie, maar van de Raad van Europa. Voor alle lidstaten van de Raad van Europa geldt het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens. Bij het EHRM kunnen individuen, groepen of instanties hun beklag doen wanneer zij het gevoel hebben dat een lidstaat de grondrechten en fundamentele vrijheden van het individu niet eerbiedigt. In 2016 werd Nederland door de EHRM op de vingers getikt in verband met het handhaven van levenslange gevangenisstraffen. Volgens het EHRM is het inhumain om iemand gedurende zijn hele leven vast te houden zonder een perspectief te bieden op vrijlating.</p>	<p>Wetgevende bevoegdheid Europees Parlement en Raad van Ministers Het Europese Parlement is sinds het Verdrag van Maastricht (1992) op een aantal terreinen medewetgever naast de Raad van Ministers. Het aantal terreinen waarop het Europees Parlement medewetgever is, is sinds het Verdrag van Lissabon (2007) toegenomen. De Raad van Ministers heeft echter nog altijd een bepalende stem in de wetgevingsprocedure van de Europese Unie.</p> <p>Taken van de Europese Raad De Europese Raad is een orgaan van de Europese Unie waarin de regeringsleiders van alle lidstaten samenkomen. De Europese Raad komt minimaal vier keer per jaar bijeen (Eurotop). De Europese Raad neemt besluiten over de hoofdlijnen van het beleid in de Europese Unie en over gevoelige kwesties die op een lager niveau niet kunnen worden opgelost. Een van die grote kwesties is het sluiten van verdragen met landen buiten de Europese Unie. Na instemming met zo'n verdrag in de Europese Raad moeten de afzonderlijke nationale regeringen het ook nog eens 'ratificeren' (bekrachtigen). Dat kan leiden tot allerlei complicaties. Een voorbeeld daarvan is de weerstand tegen het associatieverdrag met Oekraïne die in Nederland aan de oppervlakte kwam tijdens een raadgevend referendum in 2016.</p>

Domein 5: Werking van de Nederlandse rechtsstaat			Vervolg
Subdomein 5.9: Verenigde Naties			
Aspect	Gedragsindicatoren	Voorbeelden	Voorbeelden
Doelstellingen - Algemene Vergadering - Veiligheidsraad	De student kan: - de doelstellingen van de Verenigde Naties in eigen woorden omschrijven; - de taken en bevoegdheden van de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties in eigen woorden omschrijven; - de taken en bevoegdheden van de Veiligheidsraad van de Verenigde Naties in eigen woorden omschrijven; - uitleggen hoe de Veiligheidsraad wordt samengesteld en hoe daarin besluiten tot stand komen; - uitleggen welke gevolgen besluiten van organen van de Verenigde Naties kunnen hebben voor de Nederlandse staat en samenleving.	Veiligheidsraad In artikel 1 van het Handvest van de Verenigde Naties (1945) zijn de doelstellingen van de organisatie vastgelegd. De Veiligheidsraad is het orgaan dat zich bezig houdt met een van de belangrijkste doelstellingen, het voorkomen van oorlogen en het tegengaan van agressie. De vijf permanente leden van de Veiligheidsraad (China, Frankrijk, Groot-Brittannië, Rusland en de Verenigde Staten) kunnen besluiten blokkeren met een veto. Maar als de Veiligheidsraad tot een besluit komt, kunnen landen ook echt gedwongen worden om agressieve operaties te staken. Een voorbeeld daarvan is het optreden van de Veiligheidsraad in 1948. De Nederlandse militaire operatie ('politioenele actie') in Indonesië, waarbij onder meer president Soekarno was gearresteerd, werd internationaal veroordeeld. De Nederlandse regering moest de operatie stopzetten en Soekarno en zijn collega's vrijlaten.	Algemene Vergadering Een belangrijke doelstelling van de Verenigde Naties is het bevorderen en stimuleren van het eerbiedigen van de rechten van de mens. Het is begrijpelijk dat dit in 1945 een belangrijk thema was, zo net na de mensenrechtenschendingen tijdens de Tweede Wereldoorlog. In 1948 aanvaardde de Algemene Vergadering de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens, waarin belangrijke klassieke en sociale grondrechten werden vastgelegd. De landen beloofden deze rechten te zullen bevorderen en nastreven. Het ging om het onderschrijven van intenties, niet om keiharde afspraken. Opvallend genoeg onthielden de communistische landen zich in 1948 in de Algemene Vergadering van stemming. De resoluties van de Algemene Vergadering zijn voor de leden niet bindend tenzij er besluiten worden genomen over de interne organisatie van de VN.

5 Redactie en validering

5.1 Redactieteam

Naam	Hogeschool
<i>Schrijfgroep</i>	
De heer drs. J.B. (Jilles) de Kooker	Inholland
De heer dr. F.A. (Frans) Groot	Hogeschool van Amsterdam
De heer R.T.M. (Rob) Verheijen	Hogeschool van Arnhem en Nijmegen
<i>Kerngroep</i>	
De heer K. (Koen) Henskens MEd MA	Hogeschool van Arnhem en Nijmegen
De heer drs. J.B. (Jilles) de Kooker	Inholland
Mevrouw drs. J.E. (Jacobien) van Es	Windesheim
De heer dr. F.A. (Frans) Groot	Hogeschool van Amsterdam

5.2 Valideringsgroep

Naam	Functie en organisatie
De heer B. (Bas) van Maanen	- Docent geschiedenis vmbo, Compaen VMBO in Zaandam - Examensecretaris
De heer drs. B. (Ben) Vriesema	- Docent geschiedenis havo/vwo, Jac. P. Thijssen College Castricum - Hoofdredacteur Kleio / VGN - Examinator College voor Toetsen en Examens
Mevrouw P.A.M.J. (Paula) van Rooij MA	Interim-docent geschiedenis vmbo/havo/vwo, Van Rooij ONderWIJS
De heer Prof. dr. H. (Henk) te Velde	Hoogleraar Vaderlandse geschiedenis, Universiteit Leiden, Faculteit der Geesteswetenschappen

Bijlage

Uitgangspunten kennisbases

Er zijn tussen de instellingen afspraken gemaakt over de vormgeving van de kennisbases. Alle kennisbases zijn opgezet volgens een vaste grondindeling waardoor ze onderling redelijk goed vergelijkbaar zijn. Hieronder is een aantal van deze uitgangspunten te lezen.

Minimale kennis

De kennisbases beschrijven voor alle opleidingen c.q. vakgebieden de minimaal noodzakelijke kennis die de student aan het einde van zijn opleiding moet hebben. Naar analogie van de termen zoals het SLO (nationaal expertisecentrum leerplanontwikkeling) gebruikt, is een kennisbasis een 'richtinggevend inhoudelijk kader voor wat studenten minimaal moeten kennen aan vakinhouden en moeten beheersen aan (vak)specifieke vaardigheden'.

Er wordt onderscheid gemaakt tussen kennis van het 'schoolvak' en kennis van de 'vakdiscipline en de daarbij behorende specifieke vaardigheden'. Kennis moet daarbij worden opgevat als 'het geheel van beheersingsniveaus dat van een startbekwame leraar mag worden verwacht' en dus niet alleen feiten-reproductie (taxonomie van Bloom) of feitelijke kennis (taxonomie van Romiszowski). Kennis omvat daarom ook de vakspecifieke vaardigheden van de startbekwame leraar.

Vakkennis, vakdidactiek en pedagogisch-didactische bekwaamheden

De beroepskennis van leraren heeft wortels in twee wetenschappelijke domeinen. In de eerste plaats in het domein van het vak (vakkennisbasis), en in de tweede plaats in de kennis over leren en onderwijzen in het algemeen (de generieke kennisbasis) en het desbetreffende vak in het bijzonder (vakdidactiek). De kennisbasis omvat de beschrijving van de vakinhoudelijke, (vak)didactische en pedagogische kennis en (vakspecifieke) vaardigheden die een student moet hebben. Het geheel van vakkennisbasis en generieke kennisbasis vormt de integrale 'body of knowledge and skills' die van een startbekwame leraar minimaal mag worden verwacht. Deze vormt tevens de basis van de bekwaamheidseisen zoals vastgelegd in het beroepsregister leraar. Binnen de profileringsruimte van elke instelling kan daarnaast nog verdere (inhoudelijke) verdieping en/of verbreding worden aangebracht.

Samenhangende en doorgaande leerlijnen

Het Nederlandse onderwijsbestel kent een structuur van naast elkaar opererende en elkaar opvolgende (doorgaande) leerlijnen. Per onderwijssoort (of soorten) wordt van een leraar een bepaalde wettelijke bevoegdheid/benoembaarheid verlangd. Door de overgangen in het onderwijs krijgt de lerende vaak te maken met andere onderwijsvormen en met leraren die anders zijn opgeleid. Om in elk geval de onderwijsinhoud tussen deze onderwijssoorten op elkaar af te stemmen en op elkaar aan te laten sluiten wordt ervoor gezorgd dat parallelle en doorgaande leerlijnen in de kennisbases, daar waar dat van toepassing is, herkenbaar zijn.

De leerlijn van 4 tot 18 jaar werkt de doelstellingen van het onderwijs uit in concepten¹ voor de hele leerlijn: vanaf basisonderwijs naar onderbouw vmbo en havo/vwo, bovenbouw vmbo (uitgewerkt naar leerwegen en sectoren), bovenbouw havo en bovenbouw vwo.

Deze concepten zijn evenzeer van belang voor studenten in het hbo die zich voorbereiden op het geven van onderwijs aan deze leerlingen (studenten). Door vanuit die gedachte de leerlijn 4-18 jaar uit te bouwen tot 22 jaar zouden de aankomende leraren goed op hun toekomstige beroep voorbereid moeten zijn. De leraar in de onderbouw moet daarbij, voortbouwend op wat in het basis-onderwijs is aangeboden, zijn leerlingen verder opleiden en voorbereiden op zijn profiel- en vakkenkeuze in de bovenbouw. En hij moet samen met de collega's die in de bovenbouw lesgeven, het onderwijsprogramma van zijn instelling ontwerpen en (gedeeltelijk) uitvoeren. De docent (vakmaster) in de bovenbouw moet zijn leerlingen goed voorbereiden op het vervolgonderwijs bij andere hbo- en universitaire opleidingen. De uitbreiding van de leerlijn tot 22 jaar is dus vanuit zowel bovenstaand standpunt als vanuit het standpunt van Dublin-descriptor 1 (de kennis moet die van het daaraan voorafgaande onderwijs overstijgen) noodzakelijk. De aankomende docent kan alleen dan vanuit een breder en dieper inzicht de vakinhoud vertalen naar goed onderwijs.

Niveau

NLQF, Dublin-descriptoren en de hbo-kwalificaties beschrijven het hbo-niveau (bachelor, master) op algemeen niveau; de bekwaamheidseisen van het lerarenregister beschrijven de specifieke beroepskennis van de leraar.

De lerarenopleidingen leveren startbekwame docenten af op hbo-bachelorniveau (NLQF-6) of hbo-masterniveau (NLQF-7 niveau). Dit betekent dat een startbekwame docent, conform de Dublin-descriptoren en de algemene hbo-kwalificaties die ook het noodzakelijke niveau beschrijven van de afgestudeerde hbo-er, een brede kennis moet hebben van in elk geval het vakgebied waarin hij les gaat geven. Ook moet hij boven de stof van dat vakgebied staan. In de huidige inrichting van het onderwijs betekent dit dat ook aandacht moet worden besteed aan de verwante of aanpalende vakken van het vakgebied waarin later wordt lesgegeven. Voor de leraar in het (v)mbo betekent het dat hij de beroepsgerichte toepassingen (en de ontwikkelingen) van het vak, de beroepstaal en de beroepsgroep 'kent'.

NB *Tijdens zijn loopbaan moet de leraar zijn kennis en vaardigheden, zowel op het gebied van zijn vak als van het ambt van leraar, via bij- en nascholing op peil houden. Datgene wat daarvoor nodig is wordt door de afgestudeerde, samen met zijn werkgever en in voorkomende gevallen met de lerarenopleiding, bepaald en vormgegeven.*

¹ De leerlijn 4-18 spitst zich toe op een beperkt aantal concepten die voldoen aan de volgende vier criteria:

1. De concepten representeren gezamenlijk de breedte van de opleiding.
2. De concepten kunnen verbonden worden met recente ontwikkelingen in het vak, didactiek of pedagogiek.
3. De concepten maken het mogelijk deze kennis voor leerlingen en studenten te structureren.
4. De concepten zijn leerbaar voor de desbetreffende groepen leerlingen en studenten.

Profileringsruimte

Het kader van de kennisbasis legt een brede en gemeenschappelijke basis vast, maar biedt ook de individuele instelling voldoende ruimte voor een eigen profilering. Een kennisbasis is niet gekoppeld aan een didactisch concept en legt voor de individuele instelling of opleidingsroute wat betreft de programma-opbouw en studielast van de afzonderlijke onderdelen niets vast. De instelling is zelf verantwoordelijk voor de implementatie van de kennisbasis. Zij stelt een onderwijs- en toetsprogramma vast dat volledig recht doet aan de kennisbasis én in overeenstemming is met het eigen didactisch concept en profilering van de instelling.

Colofon

Den Haag, september 2017

Uitgave

1Ovoordeleraar, Vereniging Hogescholen

Eindredactie en vormgeving

Elan, Rijswijk

www.1Ovoordeleraar.nl

Alle rechten voorbehouden. Behoudens de uitdrukkelijk bij wet bepaalde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden veeelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar worden gemaakt, zonder uitdrukkelijke toestemming van de uitgever. Aan de totstandkoming van deze uitgave is de uiterste zorg besteed. Voor informatie die nochtans onvolledig of onjuist is opgenomen, aanvaarden de auteurs, redactie en uitgever geen aansprakelijkheid voor de gevolgen daarvan.